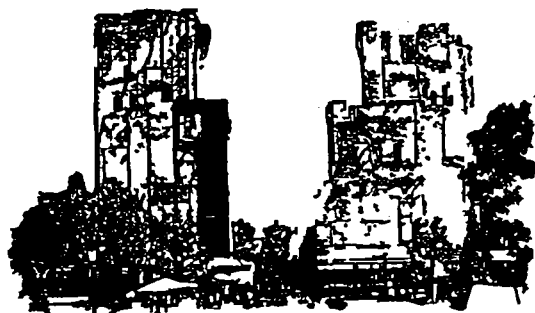

Поён
Равшанов

Оқсарой тарихи

ИСТИ АСР АВЛОДИ
ТОШКЕНТ
2016

УЎК: 821.522.133-1

КБК: 84 (5Ў)6

Р – 13

Равшанов, Поён

Оқсарой тарихи / П.Равшанов. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – 172 б.

Оқсарой қасри Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари барпо этгирган улуввор, муҳташам, тенгсиз меъморий обидадир. Қудратли давлатнинг захира маъмурий-бошқарув биноси тариқасида 1380 –1396 йилларда қурилган кошона кечмиши ҳайратомуздир. Неча асрларга гувоҳ бўлиб турган Оқсарой қандай вайроналикка юз тутган? Сир-синоатлар, сабаблар, оқибатлар, мушоҳадалар кўп. Бу ҳақда қанча нақллар, афсоналар тўқилган, ҳақиқат уруғлари улар тагида кўкламай қолиб кетган.

Ушбу тадқиқномада тарихий манбалар шаҳодати асосида мозий издиҳомлари, оғриқ нуқталари қатори, ечимга келиш имкониятлари ҳам қаламга олинади. Оқсаройнинг миллатимиз гурури сифатида қадр топиши мустақиллик руҳи билан узвий боғланганлиги ифода этилади.

Асар тарихимиз мухлисларига, тадқиқотчиларга, талаба ёшларга мўлжалланган.

УЎК: 821.522.133-1

КБК: 84 (5Ў)6

Тақризчилар:

Баҳодир МАМАДИЕВ,
Қашқадарё вилоят Ўлкани ўрганиш
музейи директори

Наби ХУШВАҚТОВ,
Шаҳрисабз «Амир Темур моддий маданият тарихи
музейи» директори, тарих фанлари номзоди

МУАЛЛИФДАН

Юртимизда қадимий обидалар кўп. Ўзбекистонни қўрғонлар, қалъалар, ҳисорлар, работлар, шаҳристонлар, қасрлар, кўшқлар, саройлар хазинаси дейиш жоиз бўлади. Қадимшунос олимлар ёдгорликларни, осори атиқаларни излаб топиш, тадқиқ этишда тиним билмайдилар. Шунга қарамай, диёримизнинг талай минтақаларида қўл тегмаган мозий шаҳодатлари мавжуд, вақти келиб, улар тимсолида тарих тилга кириши тайин.

Кунда бўлмаса ҳам, куноша кўриб юрадиганимиз обидаларни, уларнинг пайдо бўлиш тарихини; бизнинг давримизга қадар босиб ўтган кечмиш йўлини обдан ўйлаб кўрганмизми? Йўқ, бунга унчалик одатланмаганмиз. Аслида шундай удум, малака бўлиши панд бермайди.

«Шаҳрисабз тарихи»да Оқсаройни мухташам меъморий обидалардан бири сифатида тарихини умумий тарзда ёритганман. Агар китоб нашр этилган 2011 йилда Оқсарой тадқиқига ҳозирги масъулият билан киришганимда, «Шаҳрисабз тарихи» аниқ икки жиладли асар бўлар эди.

Оқсарой Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари ҳаётлигида барпо этилган энг салобатли, энг ҳашаматли, осмонўпар маъмурий-бошқарув биноси сифатида қурилган эди. Шарқ меъморчилигининг энг ноёб жиҳатлари билан Мовароуннаҳр муҳандислари топқирлиги уйғунлашган сарой биноси, айтиш мумкинки, улуғворлиги, ички-ташқи безатилиши, деворий ёзувлари – китобалари билан жаҳонда ягона эди.

Шаҳрисабзда олд томони шимолга – Самарқандга қараб қурилган Оқсарой ҳақида кейинги асрларда ҳам кўп гапирилган, ҳам жим ўтилган. Бунинг сабаблари сиёсий ақидаларга кўпроқ тақалади. Оқсарой тарихини мукамал тиклаш мушкул. Амир Темур ҳазратлари Оқсаройда неча марта бўлган, унда бирон кун яшаганми, деган ҳақли саволлар бўлиши табиий. Бунинг жавоби тўғрисида эса асло бош қотириб кўрмаганмиз.

Китобхонни жалб этадиган, ечим излайдиган яна бир муҳим қирра, фикримча, Оқсаройнинг қачон ва қандай вайрона ҳолига келганлиги муаммосидир. Мустабид тузум даврида нашр этилган манбаларда Оқсаройнинг қулаши 200 йил муқаддам (бу фикр 1974–1976 йилларда айтилган эди) содир бўлганлиги каромат қилинганди. Бу 1775 йил нари-бериси, деган гап. Унга ишониладиган бўлса, ўша даврдаёқ, яъни XVIII асрнинг иккинчи ярмида Оқсарой нураб, хароба ҳолига келган ва ундан бор-йўғи пештоқнинг икки олд ён томони

устунлари қолган бўлади. Манбаларни син-
чиклаб ўрганиш эса бу хулосанинг ҳақиқий
ҳолатни ҳаспўшлаш ва фикрларни чалғитиш-
ни кўзлаб айтилганидан далолат беради.

Мустабид тузум адабиётида Оқсаройнинг
вайрон этилиши Абдуллахон II даврига (1533–
1598) тақаб қўйилган, асосий вайронагар си-
фатида у айблаб келинганди. Тарихий ман-
баларни мутолаа қилишдан йироқ ўқувчилар,
нафақат улар, баъзи илмий ходимлар ҳам «ав-
торитетлар» бир бора айтиб қўйган ҳукмна-
мо қарашлар асири бўлишдан, айтилганларни
такрорлашдан ўзга имконга эга бўлолмасди.
Эндиликда масалага ойдинлик киритувчи
қанча тарихий манбалар нашр этилди. Булар
айни вақтда Оқсарой тарихига ҳам йўл очди.

Оқсарой ҳақидаги ҳақиқатни билишга инти-
лиш халқимиз тарихи изчил ўрганилаётганлиги
самарасидир. Илм-фан олдида ўзбек халқи ўт-
мишида муҳим ўрин тутадиган қанча тамаддун
манбалари мавжудки, уларни навбатма-навбат
ўрганиш, ёритиш масъулияти турганлигини
унутиб бўлмайди. Ушбу тадқиқий қисса бу йўл-
даги уринишлардан бири сифатида қабул эти-
лишини истардим.

Мустақиллик шарофатидан ҳозирда Шаҳри-
сабзда, Оқсарой теграсида улкан бунёдкор-
лик ишлари амалга оширилмоқда – 82 га. ер
обод қилинмоқда, сайргоҳ, боғ-роғ, бўстон
яратилмоқда. Оқсарой Соҳибқирон учун нақа-
дар аҳамиятли, қимматли маъмурий-бошқа-
рув иншооти бўлганлиги, унга давлат мавқеи

нуқтаи назаридан қаралганлигини қайд этиш ўринли. Оқсарой олдида, хушманзара хиёбонларда Амир Темур ҳазратларининг Оқсаройга бўлган меҳри ва муносабатини ифода этадиган, тарихий далилларга асосланган лавҳалар қўйиш зарурати бор. Бу Оқсаройнинг бугунги ва келажак шукуҳини янада оширишга хизмат қилади.

ОҚСАРОЙ МЕҲРИГИЁСИ

Мозий сари елиб бораётган Вақтнинг мангу толиқиш билмас тулпори борган сари бизни улуғ аждодлардан, уларнинг хайрли ишларидан узоқлаштирмоқда. Миллат борки, замин у замонда мустаҳкам экан, ота-боболари асрлар давомида яратган қадриятларга содиқ қолади. Тарих холис ва ҳалол, донишманд қиссагўй. Асорат, истибдоднинг маҳзун ва уқубатли йиллари у бошдан ўтказган оғир кечмиш. Озодлик насимидан бағрига ҳаловат етган эл мустабидлар топтаган қадриятларни қадам-бақадам тиклаш тадоригини кўради. Тамомила тескари тарзда, мафкуравий қатағонга чулғатилган ўтмишимиз, буюк сиймолар, улкан тамаддун мустақиллик йилларида теран ўрганилиб, яна ҳаётимизга қайтди. Вақтнинг тулпори тарихни, ўзбекнинг фахри, гурури бўлмиш, вақтида жаҳон сиёсатида, илм-фанида, маданиятида ҳайратомуз из қолдирган аждодлар шаънини қайтариб олиб келди, хайрли ишлари, меросларидан баҳраманд этди.

Мустабид тузум ҳукмронлиги даврида Туркистонни жаҳоннинг қудратли давлатлари даражасига кўтарган, ўзбекнинг бошини Осиё ва Оврупода сарбаланд қилган Соҳибқирон Амир Темур шахси ва фаолиятига адоват, ҳасад коммунистик мафқуранинг тажовуз маслагига айлантирилган эди. Улуғ Соҳибқиронга нимаики даҳадор бўлса, қизил жаҳолат уни қоралаш, лой чаплаш нишонига айлантирган эди. Бундан ҳатто унинг ва авлодлари даврида вужудга келган олийшаън иморатлар ҳам мустасно эмасди. Қизил салтанат ҳукм сурган 74 йил давомида улар гўёки оламда йўқдек эътиборсиз қолдирилди, ўтмишимизнинг ноёб обидалари сифатида таъмиру муҳофазадан йироқ тутиб келинди. Халқнинг закоси, Амир Темур ҳазратларининг иродаси билан қурилган, дунё меъморчилиги инжулари бўлган қасрлар, масжидлар, мадрасалар, саройлар, кўшклар тобора нураб борарди. Турли зиддиятли даврлардан эсон омон чиқиб келган Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро ва бошқа шаҳарларимиздаги қалъалар, қасрлар аёвсиз равишда тўпга тутилди. Пролеткульт (йўқсиллар маданий-оқартув ташкилоти) оғзидан кўпик сочиб қутурган йилларда эса минглаб масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар ер билан яксон этилди. XX асрнинг 20-йилларига келиб, бу хуружлардан Оқсарой ҳам четда қолмади. Оқ ва қизил мустамлакачиларнинг тажовузи оқибатида йўқликка юз тутган ҳисорлар, қўрғонлар,

муҳташам бинолар сон-саноқсиздир. Оқсарой емиргувчи Вақтни доғда қолдириб, беш ярим асрга яқин қаддини ростлаб, XX асрга қадам кўйган эди. Унга тош отган истибдод замони бўлди.

Муаррих «Ер юзида биронта ҳашамат саройи бошини осмонга кўтармаганки, фано зилзиласидан бузилмаган бўлсин, қайси сарв бақо чаманида бош кўтарганки, уни ҳодисаларнинг тез юрар шамоли ҳалокат тупроғига йиқмаган бўлсин», деб бежиз айтмаган. Унда фонийлик ва воқеаларнинг таъсири эътиборга олинган. Атрофда мисол қанчалик кўп бўлмасин, узоққа бормайлик, ўзимизнинг Соҳибқирон куч устида эканлигидаёқ вайрон этилган Занжирсаройни, XVI асрдан бошлаб бирин-кетин кулатилган, яксон этилган Кўксарой, Бўстонсарой, Боғи Дилкушо ва ўнлаб сўлим гўшаларда барпо этилган кошоналарни эсга олиш кифоядир. Ҳафизада уларнинг бир вақтлар гуллаб-яшнаганлиги, юртнинг меъморий гултожи бўлганликлари тасаввури ва номларигина қолди, холос. «Фано зилзилалари» ва ҳодисаларнинг «тез юрар шамоли» бўлмаганда борми, бугунги авлодлар ҳам яшил водий – Шаҳрисабзнинг уммондек мовий кенгликларида лангар ташлаган улуғвор оқ кемани – Оқсаройни бус-бутун ҳолда кўриш бахтига муяссар бўлардилар. Таассуфки, эндиликда унинг бир вақтлар кенгликлар оша уфқларга мағрур қад керган кўксидан икки узв қолди. Шу ҳолида ҳам Оқсарой хайрли масъулиятни

зиммага олгандай туюлади менга. Авлодларни бефарқ бўлмасликка, аждодлар қолдирган меросни кўз қорачиғидай сақлашга наъра тортаётгандек у. Бу наърада чуқур мантиқ ва маҳзун тарих мужассам.

XIX аср ўрталари – XX аср бошларига келиб, Туркистонда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳодисалар рўй берди. Замину замонни истибдод оташгоҳи ўз гирдобига тортди. Ўзбек халқи **Россия империяси** ва советлар зўравонлигидан қанча азоб-уқубат тортган бўлса, мозийдан келган мумтозликлар – меъморий мажмуалар, обидалар, зиёратгоҳлар, бадият ва санъат асарлари йўқликка маҳкум этилди. Миллат ифтихори бўлган Оқсаройнинг лоши қолди. Бу ҳолда табиийлик, «фано зилзиласи» курсурга йўл қўйганми ёхуд ёвуз қўл ҳамласи емирганми, қабалидаги сўроқ кўпдан жавобини кутади.

Аслидаку, бундай саволга сиёсий найрангларга, хаспўшлаларга устомон Қизил салтанат йилларида, қирқ йилча олдин жавоб ҳозирланган эди. Унга ишонилдими ёинки шубҳалар пайдо бўлдими, бирор акс-садо эшитилмади. Бу борадаги сукунатда мантиқ бўлса-да, яъни шубҳага асос кўринса-да, ёпиғлик қозон ёпиғлигича қолаверади. Ҳозирда ҳам шу даъво – Оқсарой 200 йил бурун (1976 йилда айтилган) вайрон бўлган эди, деган қараш жимгина, бир четда яшаб келяпти. Кимдир унга тарафдор ҳам. Тагини суриштириб келсангиз, хулосанинг ҳеч бир исботу далилсиз, илмий

жиҳатдан асоссиз айтилганлиги ошкор бўлиб қолади. Асоссиз илмий хулосаларга овуниш, тарихимизга юзаки ёндашиш, Қизил мафкура аршинига мослаб, маънавиятимизга тубдан зарар етказадиган фикрларга кўникиш муттасил давом этганди. Бефарқлик, лоқайдлик ёқамиздан бўғиб олганди. Мустабид зўравоннинг метин қўлини ёқодан силтаб ташлаш осон кўчмади.

Мустақиллик қарор топди.

Мустақилликнинг илк айёмидан ўтмишга, тарихга бемисл эътибор қаратилди. **«Ўз тарихини биламайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ»**лиги теран англаб етилади. Халқ тақдири ва давлат аҳамиятига молик бу хил даъватлар мудроқ тафаккурларни уйғотиб юборди. Оқсарой ва унинг ўзбек давлатчилигида тутган ўрни, эришилган тамаддуннинг юксак нуқталаридан бири эканлиги, ҳасби ҳоли – тарихи қизиқишлар доирасини кенгайтириб юборди.

Оқсарой ва унинг кечмиши тўғрисида нималарни биламиз? Йирик олимлар томонидан йўл-йўлакай айтилган, қадимшунослар меъморий мажмуанинг маҳобатини таърифлашга интилган тавсифлар яхши маълум. Оқсаройни бутлигида ўз кўзи билан кўрганлар талқинлари ҳам эндиликда катта қизиқишларга сабаб бўлмоқда. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг, Руи Гонсалес де Клавихонинг Амир Темур ҳазратлари Шаҳрисабзда қурдирган муаззам маъмурий сарой ҳақидаги ёзиб

қолдирган хотиралари хориж мамлакатларида XV аср бошларидан буён ҳайрат сабаблари бўлиб келган.

Соҳибқирон Амир Темур тарихларида, ҳали Оқсаройнинг осмонўпар гумбазу кунгираларида нур жилоланиб турган асрларда битилган асарларда Оқсарой тавсифлари берилади. Шаҳрисабз меъморий мўъжизаси ҳақида, афсуски, ҳамма китобларни кўздан кечириш имкони бўлмаган. Россия империяси, Мирзо Абдул Азим Сомийнинг «Тарихи салотини Манғития доруссалтана Бухорои шариф» (ҳ. 1324 – м. 1906) асарида қайд этилганидек, Шаҳрисабз ва Китобни эгаллаб, унинг идорасини Саййид Амир Музаффарга топширади. Муаррих мазкур босқинни ҳижрий 1290 (1873–1874) йилда содир бўлган, деб ёзади. Тарихан олганда икки шаҳар истилоси ҳижрий 1288 (1870) йилда амалга оширилади. Муҳими шундаки, муаррих эътирофига кўра, «насронийлар қўшини дастлаб Китобга кириб, уч соат ичида уни эгалладилар. Сўнг эса, Шаҳрисабзга етиб, катта қаршиликка дуч келмай, уни босиб олдилар ва таладилар. Бобобекбий ва Жўрабекбий Қўқонга, Худоёрхондан бошпана излаб қочдилар».

1870 йилнинг 31 августида генерал-майор Абрамовнинг Туркистон ҳарбий округи қўмондонига ёзган маълумотномасида Шаҳрисабз ва Китобни истило қилиш кундалиги акс этган. Унда жангга сафарбар этилган ҳарбий кучлар, қўшимча равишда олиб келинган Оренбург

ва Сибирь казаклар полклари, тўплар, ракета отув мосламалари сонма-сон санаб ўтилган. Қуроллар орасида тоғдаги жангларда ишлатиладиган тўплар ҳам бўлган. Буни «Шаҳрисабз тарихи» (2011) китобимда манбалар асосида келтириб ўтганман.

Генерал Абрамов тиш-тирноғи билан қуролланган рус армиясининг катта талафотлар етказганини тан олгани ҳолда, қўпоровчилик хатти-ҳаракатларини хаспўшлаб кетади. Узоқни ўйлаб ёзилган бу «ғалаба рапорти»да Оқсаройга қандай зарар етказилганлигини тилга олиш у ёқда турсин, балки «аҳолининг шаҳардан 3 чақиримча берида мени (яъни, Абрамовни – П.Р.) нон-туз билан қарши олганлиги» нописандлик билан айтилади.

Бу сўзларни нега келтиряпман? Вақтида Бухоро хонлигига бўлажак мустамлака сифатида катта қизиқиш билан қараган Н.А. Маев Шаҳрисабзга босқин излари совимай туриб келган эди. У Оқсаройни кўздан кечиради ва кўрганларини «Бухоро хонлиги очерклари» (1875) китобига киритиб, шундай деб ёзади:

«Темурнинг муҳташам саройи. Ҳозир Оқсарой шу давр Бухоронинг барча бинолари сингари вайрона ҳолда кўзга ташланади. Шу харобалик ҳолида ҳам у ҳали ҳамон беназир гўзаллиги билан ақни шоширади. Жанубий тарафдан бинони безаб турган гумбаз излари яққол билиниб туради. Бу гумбаз ҳозирда қулаб тушган, бинобарин, ундан кошинлар ва ёзувлар билан нақшланган икки юксак девор қолган холос».

Муҳаммад Ҳаким Тўра Шаҳрисабзда 1843 йилнинг ёзида «Мунтахаб ат-таворих» номли машҳур китобини тамомлайди. Асарда Оқсаройнинг фаолият устида бўлганлиги, Шаҳрисабз ҳокимлари қароргоҳи эканлиги, муҳим сиёсий воқеалар Оқсаройда нишонланганлиги, амалга оширилганлиги бир неча бор қайд этилади. Муҳаммад Ҳаким Тўра Шаҳрисабз ҳокимлигини қўлга киритмоқчи бўлган «бир кунлик ҳоким Абдулкарим мироҳўрнинг Оқсаройга кириб, ҳукумат ўриндигига ёнбошлаганини» таъкидлаб ёзади. Бу иқтибосда (воқеа ҳижрий 1258 йил зулқаъда ойининг йигирма олтисида, жума куни – 1842 йил 30 январидан рўй беради) диққатга лойиқ жиҳат Оқсарой ҳукумат (ҳокимлик) қароргоҳи бўлиб турганлиги тасдиғидадир. «Ҳукумат ўриндиги»нинг Оқсаройда қай тартибда режалаштирилганлиги эса Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Руи Гонсалес де Клавихолар томонидан уқтириб ўтилган. Оқсарой қароргоҳи – шундай данғилама девонхоналари, айвонлари, йиғин заллари, яшаш жойлари, хўжалик тизими ҳужралари ниҳоятда кўп бўлган бошқарув-маъмурий, сиёсий марказ ва ҳокимнинг истиқомат манзили бўлиб турган қаср бошдан-оёқ жиҳозланган бўлган. Н. А. Маев келганидан чорак аср муқаддам шундай тароватга эга Оқсарой асрларга бардош берибди-ю, 25 – 30 йилга тоқат қила олмай, гумбази қулаб, вайрон ҳолига келибди-да. Аттанг, аттанг. Ёки рус корчалони ошириб юбордимикан? Шундай деб ўйлайман.

Гумбаз Н.А. Маев Оқсаройга келганида, 1870 йил августидан кейин генерал Абрамовнинг тоғ жанглари учун махсус келтирилган оғир тўпларидан жароҳат олганлиги ёнги қалъа деворларига берилган зарбалардан – сунъий зилзилалардан дарз кетган 22,5 м.лик гумбазнинг баъзи қисмлари нураган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Шу сабабли ҳам Н.А. Маев «гумбаз излари яққол билиниб туради» («гумбаздан из қолмаган» демайди) дея таъкидлайди.

Шаҳрисабзда 1914 йилга қадар ҳоким бўлган Мирзо Салимбек Оқсаройнинг XX аср бошларидаги ҳолати ва мавқеини «Салимий тарихи» асарида аниқ-тиниқ зикр этади. Унинг шаҳодат беришича, Бухоронинг сўнгги амири Саййид Муҳаммад Олимхон 1913 йилда Шаҳрисабзда бир неча кунни ўтказган. Бу ҳақда «Тарихи Салимий»да шундай дейилади:

«Жаноби олийлари Шаҳрисабзда олти кун, Китобда тўрт кун бўладилар. Зоти олийларини биринчи кун оқшом Шаҳрисабздан тўрт фарсанг нарида жойлашган Қорақўзи чорбоғида ўрнаштирдим. Эртаси куни у Шаҳрисабзга келди ва Оқсаройни – бахтли Амир Темур Кўрагоннинг (Аллоҳ қабрини нурдан тўлдирсин, охиратини обод қилсин) қароргоҳини кўздан кечирди. Мен, Амир хизматкорлари орасида энг кичиги, одамлар тизилишиб турган қатордан то Оқсарой қасрининг улуғвор дарвозасига қадар қадр баланд ва эҳтиромли подшоҳнинг оёқлари остига беш минг Бухоро тангаларини сочиб бордим. Дарвозадан

то Темур саройидаги тахтгоҳгача муборак қадамлари остига икки юз Бухоро тилосини сочдим. Барча табаа ва аҳоли пулларни териб олдилар, бағоят мамнун бўлишиб, олижаноб амирни тинмай дуо қилдилар».

Мирза Салимбек Шаҳрисабзга Саййид Амир Олимхон ташриф буюрганда бу бекликда уч йил ҳоким вазифасида ишлаган, ҳокимликнинг маъмурий таркиби, ҳоким ва оиласининг истиқомат жойи Оқсарой мажмуасида жойлашган эди. Келтирилган иқтибосдан маълум бўладики, Заҳириддин Муҳаммад Бобур айтгани – Темурбекнинг «ўзига девон ўлтурур учун бир улуғ пештоқ», яъни шоҳона тахт хонаси барпо этганлиги ўз тасдиғини топади. Тасдиғигина эмас, 1913 йилда ҳам Соҳибқирон тахтгоҳидан беклик ҳокимияти, аниқроғи, ҳоким фойдаланишда бардавом эканлиги ҳам собит бўлади.

Одамзод ақли ва қўли билан яратиладиган жамики нарса борки, инсон тақдиридан илгу олади, ўз таржимаи ҳоли, босиб ўтган йўли бўлади. Оқсарой қасри бунинг ёрқин мисоли. Уни ҳар гал кўрганимда улуғ ажодлар билан юзма-юз келгандай бўламан. Улар билан суҳбат қургим, бор ҳақиқатни билиб олгим келади. Ажодлардан эса мерос бўлиб қолган обидалар улар умрини, тақдирини давом эттиргандек. Шу сабаб, уларни қалбимга жойлайман, соғинч ҳиссини туяман. Оқсарой меҳригиёси мулоҳазалар ила йўлга бошлади, қўлга қалам тутқазди.

ҚАДИМ ВА ХАЙРЛИ НОМ

«Оқсарой» атамаси қадимийлиги ва катта худудларга ёйилганлиги, кўпгина элу элатлар учун муштарақлиги билан эътиборни тортади. Туркийча «оқ» ва «сарой» сўзлари бирикувидан аниқ маъно касб этиб уйғунлашуви узоқ асрлар давомида истилоҳнинг яшовчанлигига сабаб бўлди. Неча асрлар муқаддам поклик, улуғворлик ташиши ният қилинган ашёларга, дарёларга, ерларга, биноларга, ҳатто бутун бошли шаҳарларга, маҳаллаларга, қавмларга «Оқсарой» номи берилган. Бу удум бизнинг давримизда ҳам амалда.

Ранглар камалагида оқнинг ўрни бўлакча. Кундуз ва кеча, ойдинлик ва қоронғилик фарқланган замонлардан буён оқ ва қоранинг тафовутига илоҳий тус бериш ҳоллари онга сингиб кетган. Оқликда беғуборлик, улуғлик, буюклик, барокат, осудалик, донишмандлик сингари эзгу тушунчалар жамланган, деб қаралган. Рангларнинг ҳаммасида ҳам рамзлар бўлган ва эътиқоднинг мантиғи шундан келиб чиққан. Ислом оламида яшиллик мангу барҳаётлик ишорати бўлса, қизил ранг жанговарликни ифодалаган. Қизил нурлар таратган Миррих сайёрасини айрим халқлар уруш худосига менгзаганлар. Динидан, тилидан қатъи назар, Шарқ мамлакатларида, мўғул ва туркий халқларда, овруполикларда сиёсий, ижтимоий, диний, дунёвий мақсадларда ном беришда энг аввало сифатловчи «оқ» сўзига мушоабаат қилинган. «Оқ» сўзи «суяк»ка қўшилса

– оқсуяк, оддий фуқаролардан, «қорачалар»-дан имтиёзли тоифа – саййидлар тушунилган. Сафарга отланаётган яқинларга «оқ йўл» тиланган. Жамоада обрўли киши «оқсоқол» деб аталган. Гўштнинг сара жойи оқ (думба), сут маҳсулотларининг жами «оқ» дейилган. Ноҳақ туҳматга чалиниб, озод бўлган кишини элимиз «оқланди», деб суюнган. Энди ана шу «оқланди» сўзи уй деворларига оҳак суртиб чиқилганда ишлатилса, «уй оқланди» – янги тус олди маъносини англатади. Тилимизда «оқ» сўзи сифатловчи, аниқловчи бўлиб келган, ижобий маънони кучайтирадиган истилоҳлар сони юздан ошса ошадики, кам эмас. Шу билан бирга, «оқарди» (тери касаллиги), «оқ қилди» (ота қарғиши), «оқёл» (қариб қуйилмаган), «оқ ем» (қўлнинг қавариши) сингари салбий маъно берадиган бирикма сўзлар ҳам шеваларда учраб туради.

«Оқ» сўзи этимологиясини ҳали бирон-бир олим меъёрига етказиб тушунтириб бера олган эмас. Туркий тилларда кенг истеъмолда бўлган бу лўнда, ихчам сўз сув билан боғлиқ ҳолда оммавийлашган бўлиши мумкин. Ерларга сув оқса – ҳосил бўлади, ёмғир ёғиб, экин-тикинларга оқса – ризқу рўз кўпаяди. Дарё суви ҳам, ёмғир ҳам оқ. Кундуз ёруғлиги, сувнинг оқлиги «оқ» сўзига берилган нисбатнинг ижобий хилма-хиллигига замин ҳозирлаган бўлса не ажаб?!

Элу халқ «оқ» сўзига ихлос боғлаб, уни арзиганида, беклар амиплар полцохлап ҳам

бу сўзнинг илоҳийлигига (туркийлар бежизга сувга сиғинмаганлар) тан бериб, иморатларига, саройларига, кўшқу қасрларига уни қўшиб ишлатадилар. Оқсаройлар, Кўксаройлар пайдо бўла бошлайди.

«Сарой» сўзининг мансублиги ҳақида тилшуносларда икки хил қараш бор. Жумладан, «сарой – кўпгина туркий халқларга хос этноним. Туркий ва мўғул тилларига хос товуш ва морфем тузилишда. Этимологияси аниқланмаган», фикр-мулоҳазаси мушоҳадага даъват этади. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (2-жилд, 1981) китобида бу сўз форс тилига алоқадор эканлиги кўрсатилади. «Сарой» сўзининг кўпдан-кўп маънолари қаторида, унинг 92 туркий уруғлардан бирининг номи эканлиги, қолаверса, туркийларда кенг истеъмолдалиги ҳам биринчи қарашнинг инобатлилики даражасини кўрсатади. Нафсиламрини айтганда, жаҳон тилларида бир-биридан ўзлаштирилган, «ўзиники» бўлиб кетган сўзлар ҳисобсиз. Гап бу ҳақда эмас. Луғат ва қомусларда «сарой» сўзига қамровли изоҳлар берилади. Сўзнинг маъно ташиш доираси кенглиги эътиборга лойиқ. Сарой хон, амир, подшоҳларнинг доимий истиқоматгоҳи ва қароргоҳи бўлиб хизмат қилган ҳашаматли катта бино, кошона, деб таърифланади. Айни вақтда, муҳташам иморат ва унинг ҳовлиси, карвонлар ва савдогарлар тунайдиган меҳмонхоналар, ҳовли ва отхонали жой, карвонсаройлар, кейинги даврларда омборхона, трактор ва ав-

томашиналар сақланадиган жойлар ҳам атала бошлаган.

Милодгача бўлган III минг йилликда Мисрда подшолар ўз хонадонлари учун сароймонанд бинолар, серҳашам ибодатхона саройлари қуришга интиланганлар. Эрон, Хитой (император саройи), араб мамлакатлари, Оврупода, Японияда ҳам ҳайбатли кошоналар – қасрий мажмуалар қадимдан таомилда бўлган. Давлат бошқаруви амалга ошириладиган саройларнинг катта жойни эгаллаган ички ҳовлилари, кутубхоналари, хўжалик хизмати, мудофаа тизими хоналари, мол-ашё сақланадиган омборлари, анжуман, қабул заллари қасрнинг бир бутунлигини таъминлаган.

Юртимизда қалъалар, қўрғонлар ва хоналар қасрини барпо этишда қадимдан катта тажриба тўпланган. Ўзбек қадимшунослари бу ҳақда талайгина асарлар яратганлар. Тупроққалъадаги қаср – саройнинг маҳобатини унинг вақтида 300 га яқин хоналари, улкан заллари, қабулхоналари ва хазинахоналари бўлганлигидан ҳам тасаввур қилса бўлади. Саройлар кўп иморат ва хоналарнигина эмас, қўрғондаги асосий жойни ҳам банд этган. Шаҳар ичида қурилган сарой мажмуаси ҳам шундай катта ҳудудни эгаллаб турган.

«Сарой (саро)» сўзи кўчма маънода, маъжозий моҳият касб этган ҳолда бадий ижодиётда ҳам кўп ишлатилади. Масалан, «адаб саройи» дейилганда мактаб, «вужуд саройи» ҳақида гап кетганда, инсон жисми ифода

этилган. «Умид саройи», «фано саройи» таш-беҳларида (бундай ўхшатишли «сарой»лар яна анча) дунё кўзда тутилган. «Оқ» ва «сарой» сўзлари иттифоқи қанчалик маъно ва ифодалаш имкониятига эга эканлигини келтирилган шу мисоллар ҳам далолат этади.

Меъморий талқиндаги «сарой» истилоҳи ва унинг мустаҳкам ўрнашган кўриниши сиёсий-ижтимоий, мафкуравий йўналишда устувор аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан саройлар икки хил эҳтиёжга мўлжалланган ҳолда қурилган. Биринчи хил саройлар давлатни бошқариш марказий идора жойи бўлиб, маъмурий-сиёсий, мафкуравий вазифаларни амалга оширишга мўлжаллаб қурилган. Шу сабабли ҳам, бу хил саройлар қалъа, қўрғон (шаҳар) ичида жойлашган. Сарой – қасрларнинг иккинчи тоифаси ҳисордан ташқарида, шаҳар четларидаги сўлим гўшаларда солинган қароргоҳлар бўлиб, ён-атрофи боғ-роғлар билан ўраб олинган. Подшоҳларнинг ҳордиқ ва ҳаловат макони бўлган ташқи саройларда ҳам қабул маросимлари, базмлар ўтказилишига мослаб қурилган катта хоналар бўлган.

Тарихий асарларда «Оқсарой» номли жойлар учраши тарихи анчайин қадимий. Ибн ал-Асирнинг «Ал-комил фи-т-тарих»ида (XIII аср) дастлаб шу атамага дуч келамиз. Амир Темур тарихларида Фиёсиддин Яздий, Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий Соҳибқирон Оқсаройи ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилганлар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мирзо Муҳаммад Ҳайдар, Муҳаммадёр ибн Араб Қатаган, Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий, Муҳаммад Солиҳ, Абдул Азим Сомий, Малехо Самарқандий, Мунис ва Огаҳий асарларида ҳам Оқсарой номи билан аталган дарёлар, мавзелар, ўланглари, қасрлар, биринчи галда Соҳибқирон Амир Темур бунёд этган муаззам қаср таърифу тавсифи келтирилади. Испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг Шаҳрисабз Оқсаройи хусусидаги битиклари қиммати алоҳида.

XVIII–XIX асрларда «Мунтахаб ат-таворих» (Ҳакимхон Тўра), Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома», Абдурахмон Толъининг «Абулфайзхон тарихи» сингари асарларида ҳам юртимиз тарихининг безаги бўлмиш Оқсарой ҳақида, унинг мазкур асрларда ҳам барҳаёт бўлиб турганлиги дарағи берилди. XIX аср охири ва XX аср бошида Б.Н. Засипкин, В.В. Бартольд, Н.А. Маев, А.А. Кун, А.П. Хорошхин, кейинги даврларда Г. А. Пугаченкова, М.Е. Массон, С.К. Кабанов, Л.Ю. Маньковская, З.И. Усмонова, А.С. Сағдуллаев, С.Б. Лунина, Н.И. Крашенинникова, Г.Я. Дресвянская, Х.С. Султонов каби қадимшунослар Оқсарой обидаси ҳақида диққатга лойиқ тадқиқотларни бажардилар.

В.В. Бартольд «Эроннинг тарихий-жуғрофий баёни» асарида Оқсарой дарёси водийсида Боғлан шаҳри борлигини, дарё «Оби Кундуз» деб ҳам юритилишини ёзади. Амир Темур

ҳазратлари Ҳиндистон юришида, 1398 йилнинг март-апрель ойларида Хулим, Саманган, Боғландаги Ҳавоқ қалъасини қайта тиклаган эди. Шубҳа йўқки, Оби Қундуз дарёсининг Оқсарой деб аталиши ҳам шу фатҳона сафар билан боғлиқ бўлган. В.В. Бартольд 1278 йил воқеалари, мўғуллар ва Кичик Осиёдаги вазият ҳақида ёзганида, бу ердаги Оқсарой қасри ва унинг талон этилганлиги ҳақида тўхталади.

Ҳиротда Абу Саъид ҳукм сурган (1459–1469) йилларда Ироқ дарвозаси ташқарисида Оқсарой қасри қурилган. Самарқандда узоқ муддат бўлган Абу Саъид Шаҳрисабзни, бобоси Амир Темур қурдирган Оқсаройни яхши эслаб қолган ва Ҳиротдаги қасрига безаклар беришда, ёзувлар нақшини солишда ундан ибрат олишни маъқул кўрган. Ҳиротдаги Оқсарой қасри ҳақида В.В. Бартольд «Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт» номли асарида сўз юритади.

«Туркистон сафари ҳисоботи»да (1920) В.В. Бартольд Самарқандда ҳам Оқсарой мавжудлиги тўғрисида бир фикр айтиб ўтади:

«Гўри Амир ёнида, бундан ташқари, матбуотда бу бионинг дастлаб нимага мўлжалланганлиги ҳақидаги баҳсларга аниқлик киритиш мақсадида, бу бино ва унинг ёнида жойлашган Оқсарой даҳмасида қазувлар ўтказиш кўзда тутилганди». Самарқанддаги Оқсарой даҳмаси (Гўри Амир ёнида) хусусида бошқа манбаларда маълумотлар учрамайди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1503–1504 йил воқеаларини ҳикоя қилар экан, «Бобурно-

ма»да Озарбайжонда, Қорабоғ ёнида Оқсарой ўланги борлигини, шу ерда бир муддат бўлганлигини ёзади.

Хоразм воҳасида ҳам Оқсарой манзили ва қасри бўлган. Урганч ёнидаги бу жой ҳақида XVI аср шоири Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома» достонида (1510 йил) шундай сатрлар тизади:

*Келди шаҳзода Убайдий ҳуширой,
Айлади манзилини Оқсарой.*

Шайбонийзода Убайдуллахоннинг Хоразмга юриши, Оқсарой манзилида ҳужумга ҳозирлик кўриши дostonда ёритиб берилади. Оқсаройнинг мавқеи Хоразмда сезиларли бўлганлиги Мунис ва Огаҳийнинг «Фирдавс ул-иқбол»ида шундай сатрларда берилади: «Оқсарой ва Мўзкўмган ҳудудидаким, дор ас-салтана Ҳивақга тахминан уч фарсаҳлиқ йўлдур», «Оқсарой устига (туркманлар) юруш қилди». Мунис ва Огаҳий Хивага 3 фарсаҳ жойда бўлган Оқсаройнинг катта ҳудуд, қасри (қалъаси), қўли, тепаси (Оқсарой номида) борлигини ҳам қайд этганлар. Маълум бўладики, «оқсарой» номи фақат қасрларга берилибгина қолмай, юқорида кўрганимиз жой номларининг, ҳатто бутун бошли шаҳарларнинг шу сўз билан аталиши ҳам мумкин экан. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида Туркияда Боязиднинг Моҳашаҳр ва Оқсарой шаҳарларини қўлга киритиш тафсилотлари берилади. Бу хилдаги қиёсий мисоллар шу билан хотима топмайди.

«Оқсарой» номининг жуғрофияси, тарқалиш доираси қатор мамлакатларни қамраши мазкур атаманинг аҳамиятини тасаввур этишга кифоядир.

Меъморчилик бобида аждодларимиз, айниқса, XIV – XV асрларда Амир Темур ва Темурийлар даврида эришилган буюк ютуқлар, бу соҳада асрлар давомида шакланган анъаналар Мустақил Ўзбекистонда муваффақият билан юксалтирилмоқда, улўғвор бинолар, қасрлар, саройлар, кошоналар қуриш жадал давом эттирилмоқда. Тошкентда 1999 йилда олти ойда қурилиб, фойдаланишга топширилган Оқсарой қароргоҳи муҳташам замонавий меъморий иншоот ҳисобланади. Президент қароргоҳи 5460 кв.м майдонда бунёд этилган. Оқсаройда шинам мажлислар зали, дам олиш хоналари, хуллас, маъмурий-сиёсий, мафкуравий мезон асосида барпо этилган кўркем бинолар мажмуи саройларнинг шу хили учун хос бўлган барча қулайликларга эгадир. Муҳими, бино оппоқ бўлиб товланиб туради. Амир Темур даврида бўлганидек, Оқсарой атрофи фавворалар, манзарали дов-дарахтлар ва гулзорлар уйғунлигида янада муҳташамлик касб этиб турибди.

ОҚСАРОЙГАЧА БЎЛГАН ЎН ЙИЛ

XIV асрнинг 60-йиллари Амир Темур учун синовли кечган, унинг ягона мақсади юртни яхлит ва озод кўриш бўлган эди. Бу йўлдаги курашлар уни ватанпарварларнинг олдинги сафига олиб чиқди. Амир Хусайн Мовароуннаҳр бошқарувида калтабин ҳукмдор сифатида мамлакат тақдирини эмас, ўз нафсини ўйлаб иш тутиши оқибатида ҳамжиҳатлик кундан-кунга чок-чокидан сўкила борди. Туркистон мулкларида мўғулларга қарши узоқ йиллардан буён давом этаётган кураш, омонат озодликнинг қўлга киритилиши, ўзаро ички низоларнинг авж олишига хайрихоҳ ислом ўлкалари бефарқ эмас эди. Хусусан, Макка аҳолиси ҳам бегуноҳ мўмин-мусулмонларнинг асрлар давомида ғайридин Чингизхон авлодлари тасарруфида қолганлиги, истибдодга маҳкум этилганлигидан ташвишда эди. Шу боисдан, ёвуз ва қабих душманга қарши кўтарилган озодлик кураши, бунда, айниқса, Амир Темур шахсининг ажралиб, тарих саҳнасига чиқаётганлиги Каъбада ҳам мақбул кўрилади.

Туркистон диёрининг озодлигига энди Амир Хусайн асосий тўсиқ бўлиб қолганди. Уни орадан кўтариб ташлаш вақти-соати етган эди. Туркий амирлар, руҳонийлар яқдиллик билан Амир Темурни кўллаб-қувватлаб, Амир Хусайн макон тутган Балхга қўшин тортишга ундайдилар. Амир Темур лашкари Термизга уч ёғочлик йўлдаги Бева деган манзилга тушганларида, Макканинг шарифларидан бўлган

муртозаи аъзам Саййид Барака ҳазратлари келиб, Амир Темурга салтанат аломатлари – рамзлари бўлган ноғора ва аламини (байроқ) топширади. Унинг юришига оқ фотиҳа беради. Саййид Барака Макка шарифларининг туҳфасини тантанавор вазиятда инъом этади. Таниқли муаррих бу воқеага ёзган шарҳида «Макка шарифларининг Саййид Барака орқали Амир Темурга ҳокимият белгилари бўлмиш туҳфани юборишлари унинг раҳнамо эканлигини ҳали мусулмон олами истилолар бошланишидан анча олдин кўра олганликларидан гувоҳлик беради», дея бежизга айтмаган эди.

Амир Темур ҳазратлари сиёсий фаолияти шу тариқа ватанида ва хориждаги диёнатли уламолар томонидан маъқуланган ҳолда юксак поғонага кўтарилиш даврига қадам қўйган эди. Бу пайтда Соҳибқироннинг ёши 34 да эди. 771 ҳижрий йилнинг рамазон ойи ўн иккисида, чаҳоршанба кунда (1370 йил, 9 апрель) Туркистон ҳокимиятини қўлга киритиш бахтига муяссар бўлади. Амир Темур «давлат билан салтанат тахтида ўлтурғонда адлу дод қилиб, халойиқ барча ҳурраму шод бўлуб, даҳр ичра ғам оти йўқ бўлди».

Амир Темур ҳазратларига тахт ноил бўлганда, биринчи қилган иши, давлат аъёнларини ёнига олиб, Балхдан Кеш томонга от суради. Бутун аркони давлат – бўлажак вазирлар, олий мансаб соҳиблари, вилоят ҳокимлари, девон беклари, қўшин амирлари, ҳировулар баҳор айни етилган кунларда Кешнинг Хуш-

миш ўтлоқзорида (дарё жилғаси бўйида, Тўда Майдон хушманзара жойлари) қўш ташлайди. Ҳамманинг жойи белгиланган, гулу чечакка бурканган дала чодирларга, ўтовларга тўлиб кетади.

Темурбек давлатининг вақтинчалик пойтахти Кешнинг ўт-ўланлар кўзни қамаштирадиган, бутун ён-атрофи боғу роғлар билан, виқор солиб турган мовий тоғлар билан ўралган Хушмиш ўланги бўлиб, чодирли пойтахтда Давлатнинг маъмурий-бошқарув тизими икки ойдан буён қизғин иш олиб боради. Биринчи галда узоқ-яқин вилоятларда издан чиққан идора тизими йўлга қўйилади. Хизмати, сadoқати, ақл-идрокига қараб, сафдошлар ўз мавқеларини эгаллайди. Маъмурий-бошқарув тизими пухта ўйланган, кўп бора муҳокама этилган, кейинчалик тузуқларга асос бўлган йўриқлар айнан Кешда, Хушмиш даласида ишлаб чиқилган ва зудлик билан ҳаётга татбиқ этилган эди.

Пойтахтнинг қаерда қарор топиши мунозараларга сабаб бўлади. Бир қисм уламолар, беклар Кешни мақбул кўрадилар. Озчилик Самарқандни ёқлайди, Бухоро ва Қарши ҳам тилга олинади. Ҳамманинг фикрини мулоҳим тинглаб ўтирган Амир Темур, ниҳоят, ўз қарорини ётиғи билан тушунтиришга киришади: «Муаззам давлат пойтахти бўлурга Кеш шаҳри муносибдур, оқар сувлари мўл, об-ҳавоси мўътадил, мулоҳимдур. Қадимдан бу гўшани улуғ саййидлар сарафроз айлаб, макон

қилиб келганлар, улуғ шаҳар бўлурга тағин сифатлари кўп. Беклар баъзилари ижтиноб ила Самарқандни демишлар. Бу мойилликда ҳикмат бордур, дея билурман. Самарқанд ва Кеш ота-бола шаҳардурлар. Унинг пойтахт бўлурга ҳақи кўпроқдур. Ўғил етилиб, ота ўрнини бошиши тайин. Искандар Моқидунийни кўрган шаҳар, мўғуллар жабрини ҳаммадан кўра узоқ тортган Самарқанд бундан буён Мулки Турон беаги бўлғусидур».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур шу тарихий қарордан бир ярим аср ўтгач, бу ҳақда «баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хўб сабз бўлур учун Шаҳрисабз ҳам дерлар. Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилуриға кўп саъй ва эҳтимомлар қилди», деган эди. Давлат жилови кўлга текканда, мамлакатининг узоқ- яқин вилоятлари учун ўрталиқ ва қулай бўлган Самарқандни эмас, Шаҳрисабзни марказий шаҳарга айлантириш ҳеч гап эмасди. Чунки ўша вақтда давлат манфаатидан келиб чиқиб, бир тўхтамга келиш фақатгина Амир Темурнинг қўлидан келарди. Ҳамма жиҳатлар тарози паллаларига қўйилганда, Самарқанднинг мавқеи босимроқ эканлиги аниқ бўларди. Самарқандни Шарқда ҳам, Фарбда ҳам танирдилар. Темурбекдек узоқни кўзлаган халоскор ҳукмдор учун у ҳар жиҳатдан муносиб эди. Давлат ойинини яхши билган Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1370 йилда буюк бобокалони Амир Темур қабул қилган ечимни маъқуллайди ва бу ҳақда,

«чун Кешнинг қобилияти шаҳр бўлмоққа (пойтахт – П.Р.) Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни – ўқ ихтиёр қилди», дея қониқиш билан ёзади.

Шаҳрисабз ҳам ўн йил давом этган ички курашлар, босқинлар даврида талафотлар кўрган. Самарқанднинг эса Темурбек давлатининг пойтахти сифатида танланган йилларида кўп бинолари, мавзелари хароб ҳолига келиб қолган эди. Муаррих Шарафиддин Али Яздий ҳақ гапни айтганидек, «мундин бурун ул шаҳарга кўб жафо тегиб эрди ва хароб бўлуб эрди. Ҳазрат Соҳибқироннинг давлатидин андоқ бўлдиким, ер юзидаги шаҳарларнинг рашки бўлди ва оламда анинг овозаси тўлди».

Самарқандга 1370 йил жавзо ойи ўрталарида кўчиб ўрнашган Амир Темур аркони давлати ишни бу ерда ҳам, кўрамизки, чодирлардан бошлаган.

Салтанат бошқаруви Самарқандда ўрнашган куннинг эртасигаёқ қурилиш кўламини шу вақтгача кўрилмаган бир алфозда кенгайтириб юборади. Муаррихнинг қавлига кўра, Темурбек «ҳисору қалъа бино қилдурди ва кўшклару қасрлар солдурди. Ва ҳар бир бекни бир саркор устида муҳассил қўйди». Саркорлар – қурувчилар бошлиқлари. Уларнинг топшириқни удалашини эса назоратга қўйилган беклар ҳисоб-китоб қилиб борган.

Амир Темур ҳазратлари Самарқандда давлат бошқарув маъмурий биноларини вужудга келтиради. Улар орасида Кўксарой алоҳида

ўрин тутади. Пойтахтда жадал қурилган, бунга қадар Самарқанд кечмишида бўлмаган ҳам хайбатли, ҳам муҳташам сарой тўрт қаватдан иборат салобати билан ҳайрат манбаи бўлади. Бу даврда «Темурбек солғон олий иморатлардан бири Кўксаройдурким, Самарқанд аркида воқеъ бўлубтур. Ажаб хосиятлик иморатдур». Кўксарой ҳақида Заҳириддин Муҳаммад Бобур беҳад тўлқинланиб сўзлайди. Бобоси доруссалтанасида ёшлигида ҳам, кейинчалик XVI аср бошида ҳам бир неча бор бўлган Заҳириддин Муҳаммад Бобур данғиллама саройлардан, кўшклардан, қасрлардан, боғ-роғлардан, иморатлардан ҳавасланади, улар тўғрисида ифтихор билан сўз юритади. «Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ кўшк солибтур, тўрт ошёнлик, Кўксаройга мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур», дейди олдинги фикрларини янада тўлдириб. Муаррих Муиниддин Натанзий эса Соҳибқироннинг яшаш уйларига эътиборни қаратади. «Унинг (Амир Темурнинг – П.Р.) шариф зоти истиқомат қилмоғи учун бу ерда бир қатор уйлар бино қилишди. Самарқанд қисқа фурсатда шунчалик гуллаб-яшнадики, олий жаннатга таъна қилиб, ер юзининг беҳиштига айланди. Шаҳарнинг теvarак-атрофида ҳам кўркам боғлар ва дилкаш иморатлар бунёд этилди», деб ёзади у.

Давлатнинг эртанги кунига ишончи мустаҳкам бўлган, унинг сарҳадларини ҳар қандай ёғийлардан, кутилмаган босқинлардан муҳофаза қила оладиган раҳнамоғина қурилиш-

ларга катта аҳамият қаратади. Хароба ҳолида қолиб келган Самарқандни, кимсан, Амир Темур пойтахти даражасида обод қилиш ҳазилакам иш эмасди. Моддий таъминот масаласи бир сира бўлса, мамлакат ичидаги сиёсий вазиятнинг тўлғамалари бир сира эди. Яқин хориж ҳам тинч эмас, пойлаш, имкон топди дегунча талаш, босқин қилиш талвасаси ҳукм суриб ётарди.

Амир Темур ҳазратлари Самарқандда – пойтахтида биринчи қилган иши қурултой ўтказиш бўлган эди. Бу, ҳозирги истеъмолдаги истилоҳлар билан айтиладиган бўлса, мамлакат ички ва ташқи вазиятидан келиб чиқиб, амалга ошириладиган, ўта зарурий, давлат аҳамиятига молик ишларни муҳокама этишга бағишланган сиёсий анжуман эди. Анжуман Самарқандга келиб жойлашилгандан кейин ўша йили кузда чақирилган эди. Кўпи билан орада уч ой вақт ўтгандан кейин бўлиб ўтган қурултой аксар кўпчилик (99,9 %) Амир Темурни, унинг сиёсатини, давлат бошқарувига лаёқатини қўллаб-қувватлашини тасдиқлайди. Фақат бир киши – Шибирғон ишониб топширилган Зиндаҳашамнинг тўнни тескари кийиб олганлиги мустасно, холос. Зиндаҳашам атрофида маълум кучлар бўлиб, уларга Амир Темурнинг давлат тепасига келиши ёқмаган эди.

Амир Темур ҳокимиятининг иккинчи йили (1371) Мўғулистондан ноҳуш хабарлар кела бошлайди. У жойда ҳокимиятни қўлга олган

Кебек Темур тарқоқ лашкарларни куч билан бирлаштириб, ўзини мисли Чингизхон ҳис қила бошлагани, энди Амир Темурнинг қадами Мўғулистонга етмайди, балки Кебек Темур жаҳонга машҳур бўлади, қабилдаги гап-сўзлар атайдан тарқатилади. Бу хилдаги ифволарга лоқайд қараб бўлмасди. Амир Темур масалага ойдинлик киритиш учун Мўғулистонга лашкар жўнатади.

Мўғулистонга, босқин хавфини кучайтира бораётган Кебек Темурга қарши қилинган биринчи юриш сулҳ билан якун топади. Амир Темур юборган лашкар бошлиқлари орасида ички ихтилофлар содир бўлиб, Кебек Темурни даф этиш режаси амалга ошмай қолади. Бу Соҳибқиронни қониқтирмайди, муаррих айтганидек, «бекларга сулҳ қилғон учун аччиқланди». Чунки эрта-индин мўғул хуружи муқаррар бўлиб, хавф бартараф этилмаган эди.

Амир Темур тарихини битган муаррихлар яқдил бўлиб, бир жиҳатни таъкидлайдиларки, «Ҳазрат Соҳибқироннинг ҳиммати ҳар ишга-ким юз қўйса эрди, ул ишни тамом қилмағунча кўнгли тинмас эрди». Шу сабабли ҳам, беклари тузиб келган омонат сулҳдан (бу ён бериш деб қаралар эди – П.Р.) қониқмаган Амир Темур Мўғулистонга – Жета устига иккинчи қатла лашкар тортади. Оламга сифмай, мақтанишга устаси фаранг бўлган Кебек Темур Мовароуннаҳр сипоҳилари қорасини кўрибоқ тум-тарақай қочишга тушади. Бу юришда, Муиниддин Натанзий айтганидек, «жуда кўп ўлжа-

лар ва саноқсиз бойликларни қўлга киритиб, орқага қайтишди. Душман тарафдан кўнгила тўла хотиржам бўлди».

Самарқандга қайтишда Амир Темурга суиқасд уюштирилади. Амир Ҳусайннинг 1370 йилга қадар Темурбекни йўқ қилиш учун қилган ҳийлаю чоралари, Хизр Ясурийнинг бу йўлдаги уриниши вақтида чиппакка чиққанлигини яхши биламиз. 1371–1372 йиллар оралиғида юз берган бу суиқасд яна ўша – кечирилган Мусобек, Зиндаҳашам, Хизр Ясурийнинг ўғли Исҳоқ, Термиз хонзодаси, Шайх Абулайслар томонидан режалаштирилади. Қаро Сомон мавзесида, ов чоғида Амир Темурни бир ёқли қилишга аҳду паймон қилинади. Фитна фош бўлади. Мусобек Соҳибқирон билан қудалашган эди. Термиз хонзодаси саййидлардан эди. Шайх Абулайс тахтга яқин эди. Исҳоқнинг отаси Хизр Ясурий эса Амир Темурнинг болалик дўсти амир Сайфуддиннинг хотинини укаси бўларди. Зиндаҳашам ҳам бегона эмас, Соҳибқироннинг курашдаги сафдошларидан бири ҳузурлик Ўлжайту Апардиннинг жияни бўларди. Амир Темур жонига қасдланганларни афв этади, биргина Зиндаҳашамга шафқат қилинмайди, у олдинги сафар берган онтига риоя қилмаган, душманликни, адоватни кучайтирган эди.

Ҳокимият юритиш силлиқ кечиши амри маҳол эди. Узоқдан ва оёқ остидан чиқиб турган ваҳмнок тазйиқлар, фитналар сиёсий ва шахсий сабабларга кўра, тор манфаатлардан

келиб чиқиб, ўз ҳаддига баҳо бера олмаслик оқибатида дастлабки пайтларда тез-тез нишлаб туради. Бундай қалтис шароитда Амир Темур ҳазратларига қанчалик қийин бўлганлигини бир тасаввур қилиб кўрайлик-а. Аввало, Мулки Туронга асрлар мобайнида танда қўйиб, қонини сўрган мўғул галаларини, мўғулпараст айирмачиларни, бошбошдоқ бекларни, амирларни ҳайдаб чиқариш, маҳаллийларининг бошини қовуштириш учун қанча йиллар кураш олиб боришга тўғри келади. Бу мақсад йўлида ҳатто соғлиғидан ажралади. Тахтга чиққанидан бир йил ўтар-ўтмас, бу шўрангизлар мамлакат равнақига жиддий ҳалал етказганлигини инкор қилиб бўлмасди. Амир Темурга суиқасд сабаб, бирор кор-ҳол бўлгудек бўлса, яна орқага қайтилар, Турон юрти парчаланиб кетар, майда ҳокимликлар, ўзаро талашлар, қирпичоқ бўлишлар авжига минарди. Мўғулистонда, Дашти Қипчоқда пойлаб ётган адувлар кунни кеч қилмай, Мовароуннаҳрга қўшин тортган бўларди... Шукронаки, Туроннинг, аждодларимизнинг бахтига Аллоҳ таоло ўша кунларни кўрсатмаган. Соҳибқиронни ўз паноҳида асраган.

Амир Темур иродасига қойил қолмай бўлмади. У чинакамига шуурига қомусийликни жо қилган инсон ва ҳукмдор эди. Ички ва ташқи давлат муаммоларига бағрикенглик билан ёндашиш, тинч йўлни биринчи мақомга қўйиш, энг кескин масалаларни ҳам оқилона ҳал этиш, ўч, араз, адоват сақлаш синга-

ри майдаликлардан устун туриш Соҳибқирон обрўсини, бошқарув усули мавқеини кўтариб юборади ва мақбул қила боради. Амир Темур Мўғулистон хавфини бир ёқлик қилганидан сўнг, ободонлик ишлари кўламини кенгайтириш ҳақида ўйлайди. Хазинанинг асосий захираси кўшин таъминотига сарфланарди. Бу, теваарак-атрофда ҳали азалий ёвнинг оёқда турганлиги далилини эътиборга оладиган бўлсак, тушунарли. Амир Темур ҳокимиятга келганида, унинг давлат чегаралари Чигатой улуси доирасида эди. Фақат Хоразмнинг шимолий қисми – Дашти Қипчоқ Ботухон авлоди таъсирида бўлиб, олиқ-солиқ ишларида Мовароуннаҳр ҳукуматига – Амир Темур салтанатига бўйсунмай кўйган, ўзича мустақил тожу тахт юритар эди. Мовароуннаҳрда 1346 йилдан то 1370 йилга қадар бўлган озодлик курашлари, ички низолар, бўлиниб кетишлар оқибатида Хоразмда Хусайн Сўфий ҳатто закот тушумларини ҳам топширишдан бош тортиб келарди. Давлатнинг молиявий аҳволини тафтиш қилиб, бу ҳақда бир хулосага келган Амир Темур Хусайн Сўфий билан аввалги молиявий мувозанатни тиклаш кераклигига амин бўлади.

Мавлоно Шарафиддин Али Яздий бу хусусда фикр билдириб, шундай дейди: «Беш-олти йил эрдик, Кот ва Хевақ вилоятининг закотини Хусайн Сўфийким, Тўнгдай ўғли эрди ва ўмоғи қўнғирот эрди ва Хоразм вилоятида ҳоким эрди, закотдин ҳосил бўлгон йармоқ-

ни олур эрди. Ҳазратнинг (Амир Темурнинг – П.Р.) олий ҳиммати ул ҳолдин воқиф бўлуб, Алфа Тавочини бир жамоат киши билан элчиликка Ҳусайн Сўфийга йибарди ва дедиким «Ҳевақ ва Кот закоти Чигатой улусига тааллуқ турур ва эйаси (эгаси) йўқ жиҳатидин сен олур эрдинг. Даҳл қилмағайсен ва бизга тааллуқ кишига тобшурғайсенким, дўстлуқ аромизда бўлғай».

Хоразм элининг закот молидан мазахўрак бўлган Ҳусайн Сўфий шу вақтгача амалда бўлиб келган давлат ойинига риоя қилишни истамайди ва орада қарор топиши мумкин бўлган дўстликни ўйлаб ҳам кўрмай, «мен бу вилоятни қилич била олибмен, яна қилич билан мендин олғайлар», дея дағдағали жавобни беради.

Ҳусайн Сўфий Туркистон мамлакатининг янги Амирини баҳолашда калтабинликка йўл қўйиб, ортида турган кучга – Олтин Ўрдага (Жўжи улуси) орқа қилиб, оламга сифмайди. Вақтида (1220) Хоразм воҳасининг Урганч маркази бўлган (ҳозирда Туркменистон ҳудудидаги Кўҳна Урганч) шимоли-ғарбий қисми Чингизхоннинг тўнғич ўғли Жўжигга, жануби-шарқий қисми – Хива ва Кот манзиллари билан Чигатойга суюрғол мулк қилиб берилган эди. Чингизхон ўғиллари тўрт улус идорасида унинг Ясоғига амал қилиб келганлар. Лекин Мовароуннаҳрда озодлик курашининг мунтазам давом этиши, ўзаро ички ихтилофлар тийиқсизлиги натижасида қўнғиротлар кучайиб,

Жўжи авлоди билан қариндошлаша бошлайди. Уларнинг ҳомийлиги остида аста-секин Хоразмнинг жануби-шарқий (Чигатоё мулклари) қисмини ҳам эгаллаб, бутун воҳани қўл остида тутлади.

Амир Темур ҳазратлари ёшлигида Амир Қазағоннинг сиёсат юритиш услубини яхши ўрганган, унга шогирдлик қилган эди. 1370 йилда, ҳали Туркистон тахтини олмасдан туриб, Балхга, Амир Ҳусайнга қарши ҳал қилувчи жангга отланганида, Чигатоё авлодидан бўлган Суюрғатмишни мамлакат хони деб эълон қилган эди. Суюрғатмиш гарчи сохта хон бўлса-да, Амир Темур давлатининг биринчи йилларида ҳуқуқий-меросий ишларни тиклаш ва йўлга қўйишда унинг жуда кераги бўлган. Ҳусайн Сўфийдан Хоразмнинг Чигатоё улусига тааллуқли бўлган ҳудудларидан йиғиладиган закотни тўлашни талаб қилиш ҳуқуқи ҳам айти шу Суюрғатмишда эди. Амир Қазағон асос солган сохта хон муассасаси Хоразм бобида жуда қўл келади, бунинг чуқур маъно-мазмунга эга сиёсий сабаблари бор.

Амир Темур давлат молиявий ишларини тартибга солар экан, Хоразмнинг жануби шарқий ҳудудларидан, Хива ва Кот шаҳарлари аҳолисидан йилда бир маротаба эҳсон тариқасида йиғиладиган закот моли бир неча йиллардан буён тўхтаб қолганига, энг ёмони – Ҳусайн Сўфийнинг бундан кейин ҳам ўз чегарасига – шимоли-ғарбий Хоразмга қайтишни асло хаёлига келтирмаслигига амин бўла-

ди. Олиқ-солиқларни инкор қилиб бўлмасди. Амир Темурнинг ўз мулкига дахлдор закотга «дахл қилмаслик» талаби, тушунишимча, айнан шундай – Ҳусайн Сўфийнинг Чингизхон даврида ўрнатилган маррага қайтишини тақозо этарди. Амир Темур «закотни тўла», демаган, қачонки, Чигатой улусига киритилган ҳудудга «дахл қилма», аралашма, деган ультиматумни дипломатик йўсинда, фақат давлат раҳбарлари тушунадиган тилда лўнда баён этган. Бундан кўзланган мақсад ҳали охиригача ошкор этилмаган эди.

Хоразм Амир Темур давлатининг ажралмас бир қисми эди. Суюрғатмишхон унга шу учун керак эди. Хоразмсиз шимолга йўл берк бўларди. Соҳибқирон кўнглида туркийлар давлатини якжиллов қилиш, унинг сарҳадларини мислсиз равишда кенгайтириш, марказлашган, ягона давлатни қарор топтириш истаги чўғланиб турарди. Муддаони тинчлик, мулоқот йўли билан ҳал этиш имкондан бўлмади – Ҳусайн Сўфий сира ён бермайди. 1372 йилнинг баҳорида Хоразм сари кўшин тортилади. Ҳусайн Сўфийнинг ўлими, ўрнига укаси Юсуф Сўфийнинг тахтга чиқиши рўй беради. Юсуф Сўфий ярашув шевасини орага солади, укаси Оқ Сўфийнинг қизи Севинбекани (Хонзода) Амир Темурнинг ўғли Жаҳонгир мирзога унаштирилиши ярашишда восита бўлади.

Хоразм йўлида Соҳибқирон қанча вақт, қанча куч йўқотади. Давлат ва туркийларнинг жаҳонда ўз ўрни бўлиши манфаати нуқтаи

назаридан ишни охирига етказиш керак эди. Юсуф Сўфий аҳдни инкор этади, уни ҳали ҳам давлат бузғунчилигидан қайтмаган Кайхусрав Хутталоний, Хизр Ясурийнинг кечирилган суиқасдчи ўғли Исҳоқ ва Маҳмудшоҳ Бухорийлар йўлдан уриб, Темурбекка зид ишларга ундайдилар. У Котни босиб, талаб, хароб қилиб, Соҳибқиронга майл билдирган кишиларни қилчдан ўтказди. Бу хиёнат 1373 йил баҳорида Хоразмга иккинчи марта отланишга сабаб бўлади. Хоразмга қилинган юриш икки томон учун ҳам хайрли хотима топади. Жаҳонгир Мирзо билан Хонзода бегим тўйи бўлиб ўтади.

Хоразм билан боғлиқ давлат режасининг самара бериши – мумкин бўлган жангу жадални истисно этадиган йўлга эришилган эди. Бу никоҳ Олтин Ўрдага яқин Темурий шаҳзодаларнинг, куёв тариқида бўлган Жаҳонгир Мирзонинг истиқбол уфқларини кенгайтириши ва қонунийлаштириши кутилаётган доно тadbир бўлган эди. Шу тўфайли ҳам Амир Темур ҳазратлари икки йилга яқин пойтахтида осойишта ҳаёт кечириб, давлат ички ишлари билан мукамал банд бўлади. Қурилиш, ободонлаштириш, фуқаролар ҳаётини енгиллаштириш масалалари билан шуғулланади.

Соҳибқирон Амир Темур давлат бошида бешинчи йил мустаҳкам тураётган эди. Мўғулистонда ҳамон ўзаро тожу тахт талашишлар давом этар, Қамариддин зўравонлик билан ҳокимиятни эгаллаганди. Уруш кундан-кун кучайиб бораётган, шарқий чегаралар таҳ-

дид остига тушган эди. Бунга хотиржам қараб туриб бўлмасди. 1375 йилнинг 20 мартинда ўзидан кета бошлаган Қамариддинга қарши черик тортилади. Юриш муваффақиятли якунига етади. Бироқ бу йилда ҳам суиқасд фитнаси барҳам топмайди. Хўжандда турганида Амир Темурни заҳарлаш Баҳром Жалойирнинг ўғли Одилшоҳга тиним бермайди. Бундан воқиф бўлган Соҳибқирон бошқа ерга кўчади. Шу юришда Шайх Муҳаммад Сулдуз, Туркон Арлот ва Одилшоҳ Жалойир гапни бир қилиб, имкони бўлиши биланоқ Амир Темурни йўқ қилишга келишадилар. Хўжандни Соҳибқиронни даф этишда қулай имкон, деб биладилар.

Амир Темур суиқасд хавфидан фориф бўлгач, юртига қайтади. Қишни Занжирсаройда (Қаршидан икки манзил) ўтказди. Ёз келиши билан Амир Темур Хоразмга боришга қарор қилади. Соҳибқироннинг ҳарбий қуввати йилдан-йилга ошиб борарди. Ўзи Хоразмни ихтиёр қилганида, яна кечирилган Одилшоҳ Жалойир, Хитойи Баҳодур ва Элчи Баҳодурни ўттиз минг кишилиқ лашкар билан Мўғулистонга юборади. Мўғулистонда Қамариддин яна жонланиб қолган эди.

«Буқрини қабр ростлайди», деган нақл қанчалик тўғри, билмадим, лекин фитнагар Одилшоҳ Жалойирни на молу мулк, на амалу мартаба ва на жиноятлари учун икки сафар олий кечиримлар зарра инсофга келтира олмаган эди.

Амир Темур ҳазратлари учинчи бор Хоразмга кетганида, ихтиёрига катта қўшин берилганидан эс-хушини йўқотган Одилшоҳ Жалойир Соҳибқирон яхшиликларини унутиб, бир-икки кишилар билан сўз бириктириб, Самарқандни босиб олишга қасдланади. Самарқанд қамал қилинади. Пойтахт аҳолиси раҳнагарларни қаттиқ қаршилик билан Самарқанд яқинига ҳам йўлатмайдилар. Хоразмда бу хоинона хабарни эшитган Амир Темур шаҳзода Жаҳонгир Мирзони унга қарши жўнатади. Одилшоҳ ва Сори Бўфонинг жалойир ва қипчоқлардан иборат қўшини тўқнашувда енгилиб, Дашти Қипчоққа, Ўрусхон пинжига қочишга мажбур бўлади. Одилшоҳ ва Сори Бўғо бу ерга ҳам сифмай, Мўғулистонга, Қамариддин ҳузурига бош эгиб борадилар.

1376 йил Соҳибқирон давлати учун оғир бўлган, ички ва ташқи душманлар Одилшоҳ, Сори Бўғо ва Қамариддин мисолида бош кўтарган, ҳокимият хомталашига жиддий киришган эдилар. Мўғулистонда ўз билганича ҳукм сураётган Қамариддин сотқин Одилшоҳ тезлавида Амир Темур вилоятларига босқинчилик юришларини бошлайди. Андижон вилояти талон-тарож этилади, Умаршайх Мирзо тобелигидаги қозоқлар минглиги қочиб, Қамариддин томонга ўтади. Танг вазиятда Соҳибқирон қўшин билан йўлга чиқади. Отбоши мавзесида Соҳибқирон барча сипоҳийларни душман тарафга юбориб, ўзи икки юз киши билан шу ерни қўналға қилиб туради.

Шу жойда тўрт минг лашкар билан пистирмада турган Қамариддин, Одилшоҳлар Амир Темур ва унинг оз сонли кишиларига қарши жанг бошлаб юборади. Соҳибқирон жанглари тарихида бу энг қаттиқ, энг мардонавор кураш дея қайд этилади.

Душманларнинг қарама-қаршилиги бу йилларда босилиш ўрнига янада кучайган. Ҳатто Самарқандга ҳужум уюштирилган. Хоразм билан тикланаётган сиёсий муносабатларга ҳам Мўғулистоннинг Амир Темур давлатига кўз тикиб турган ҳукмдорлари, мўғулпараст кучлар ҳалал етказиш пайида бўлганлар. Шу сабабли ҳам, Мўғулистонга қилинган тўртинчи юриш ҳали ҳамма иддаоларга нуқта қўя олмаган эди. Бунинг устига, давлат таянчларидан бўлган шаҳзода Жаҳонгир Мирзонинг йигирма ёшида вафот этиши Амир Темур учун ўнглаб бўлмайдиган тақдир зарбаларидан бўлган эди.

Соҳибқирон ёнида яқинлари, давлатхоҳ амирлар, садоқатли беклар бўлмаганда борми, ихтилофлар, маънавий, жисмоний зарбалар уни эсанкиратиб қўйган, иродасини букиб ташлаган бўларди. Амир Темурда метин ирода, пўлат матонат бор эди. Давлат бузғунчиси Одилшоҳ жазога мустаҳиқ этилади. Икки йилдан кейин бош эгиб келган Сори Бўғо кечирилади. Қамариддин хавфи эса, у тирик экан, ҳар қадамда соя ташламаслиги мумкин эмасди. Унга қарши тўнғич ўғил Умаршайх бошчилигида черик жўнатилиб, тутишга фармон

берилади. 1376 йилда черик изидан Амир Темур ҳазратларининг ўзи бешинчи марта Мўғулистонга, Қамариддинни тамомила мағлуб этишга отланади.

Амир Темур давлатининг олтинчи йилида муаммоларга яна бир муаммо қўшилади. Тўхтамиш ўғлон Оқ Ўрдан амакиси Ўрусхон билан ҳокимият талашиб, Самарқандга паноҳ истаб қочиб келади. Амир Темур уни сафарда, Чу дарёсига яқин жойда қабул қилади. Муаррихлар Тўхтамишнинг келувини Амир Темур жуда арзитганлигини таъкидлайди. Унинг шарафига тўй берилади, турар жой, шоҳона рамзлар, отлар, туялар, хуллас, бир подшоҳга нимаики лозим бўлса, ҳаммаси муҳайё қилинади. Бу илтифот бугунги кунда ортиқчадек туюлади. Масалага Амир Темур қандай қараган? Гап мана шунда. Унинг келажак умидларига бу ташриф жуда ҳамоҳанг эди. Оқ Ўрда билан боғланадиган муносабатларда Тўхтамиш икки улусни туташтирувчи ҳалқа бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмасди. Соҳибқирон давлати уфқи Сирдарё қирғоқлари, ясси ялангликлари билан чекланиб қолмаслиги керак эди.

1377 йил бошида Амир Темур ҳазратлари буюк орзуйининг амалга ошишига – Дашти Қипчоқ тарафларга юриш имкони вужудга келганидан фойдаланиб, Тўхтамишни ўз одами сифатида Жўжи авлоди тахтида кўриш учун қўшин тортади. Ўрусхон бу орада оламдан ўтади, ўрнига ўғли Тўхта Қиё тахтга чиқади. Амир Темур Дашти Қипчоқ ҳокимиятини

Тўхтамишга беради. Икки ой нари-берисида хотималанган бу юришдан Амир Темур ҳазратлари Самарқандга 1377 йилнинг мартада қайтиб келади. Амир Темур пойтахтга кириб келганида, Ўрусхоннинг ўғли Темур Малик Ўғлон Тўхтамишни енгиб, тахтни эгаллаб олади. Тўхтамиш минг машаққатда, хароб ҳолда Самарқандга етиб келади.

Тўхтамиш елкасини қисиб, Самарқандга қандай юз билан кириб келган, билмадим. Ҳатто тасаввур ҳам қилгим келмайди. Аммо Соҳибқирон ҳазратлари уни олдингидан-да арзитиб, қанча сара қўшин билан яна унга тожу тахтни олиб беради. Жўжи улуси унга тобе этилади. Тўхтамиш кучайиш йўлига киради.

Самарқанд, Дашти Қипчоқ ташвишлари билан қаттиқ машғул бўлиб, ҳарбий қувват шимолга сафарбар этилган вазиятдан фойдаланувчи ғаламислар «тарки одат – амри маҳол» қабилида иш тутадилар. Хоразмда осойишталиги таъминланган, Амир Темур хонадони билан қуда-анда бўлган Юсуф Сўфий ўта калтабинлик билан Бухорога черик юбориб, уни талон-тарож қилишни амр қилади. Бу ҳақда муаррих нима деган? «Ул йилдаким Ҳазрат Соҳибқирон қишда (1377) Ўрусхон муқобаласида ўлтуруб эрди, Юсуф Сўфий ҳеч андиша этмай, фурсат топиб киши йибардиким, Бухорони чобтилар ва ҳар нимаким тобтилар, элттилар. Ҳазрат Соҳибқирон Жаловатийни элчиликқа Юсуф Сўфий қошига йибарди ва дедиким, «Қариндош бўлгондин муҳолифат

қилмоқ яна не жиҳат турар?» Юсуф Сўфий элчини тутиб беркитти (зиндонга солди – П.Р.)», дейди бу бобда Шарафиддин Али Яздий.

Хоразм билан ўрнатилган тотувлик ва қариндошлик ришталари Юсуф Сўфийнинг узоқни кўролмаслиги, нодонлиги оқибатида барбод бўлади. Амир Темурнинг элчини қўйиб юбориш, зид ишлардан қўл тортиш тўғрисидаги мактубини олиб борган элчи ҳам қамаб қўйилади. Устига-устак, Тўй Буғо деган ўғрини бош қилиб, яна Бухоро теварак-атрофини талашга, туяларни ҳайдаб кетишга ботинади. Соҳибқирон воқеалар ривожини босиқлик билан кузатиб боради. Элчилар, тушунтиришлар, ён беришлар кор қилмайди. Ўрдапараст Юсуф Сўфийнинг ҳеч қачон (ҳолбуки, у ҳокимиятга келгунига қадар Амир Темур билан ёвлашмаган эди) Самарқандни ўзига дўст тутмаслигини охиригача англаб етгунча ўртадан ойлар ўтади. Ниҳоят, ҳижрий 780 да шаввол ойида (19.02.1379) Хоразмга қўшин тортиш қарорига келинади. Юсуф Сўфий қароргоҳи уч ойу ўн олти кун қамал қилинади.

Шимоли-ғарбий ҳудудда ўзига мустақил бўлиб олган, Хоразмнинг иккига бўлиниб қолишига сабаб бўлган Сўфийлар сулоласи ҳукмронлигига чек қўйилади, шаҳар «тоб-тоза қилиниб, анда бўлгон донишмандлар ва ҳафғоз ва ҳунармандлар барчасини кўчуриб, Кешга элттилар». Низомиддин Шомий бу воқеага аниқлик киритиб, Амир Темур сипоҳи «талон-тарож этиб, одамларни асир олдилар, ул

мавзени остин-устун қилдилар ва ҳадду ҳисобсиз молу манол қўлга киритдилар», дейди.

1379 йилнинг ёзида содир бўлган тўқнашув шундай яқунга етади. Юсуф Сўфийга бу керакмиди? Мабодо Юсуф Сўфий мулоҳазақор ҳоким бўлганида борми, Амир Темур давлати соясида узоқ соялаши мумкин эди, – ўйлайман баъзан. Соҳибқирон марказлашган, қудратли туркий давлатни барпо этиш орзусини, Юсуф Сўфий хоҳайдимми-йўқми, изчилик билан амалга ошириши тайин эди. Бу улғвор режа қаршисида шимоли-ғарбий Хоразм ҳокимлиги кўндаланг тўсиқ бўлиб қолаётгани аниқ эди. Юсуф Сўфий озгина сиёсатдон бўлганида эди, Соҳибқирон режасининг амалга ошишида кутилмаган катта йўл – Тўхтамишхоннинг келиши сабаб, унинг ўзи мутлақо кутмагани ҳолда, тасодифан вужудга келганлигини англари эди. Жўжихон улусига Хоразм дарча бўлса, бу имконият улкан дарвоза эди. Шу тўфайли ҳам Тўхтамишхонга бир эмас, иккинчи бор ҳам катта қўшин, мол-қол, хуллас, беҳисоб сарф пешкаш қилинади. Тўхтамишнинг ишончли оқдай олмаслиги, ношудлиги бошқа масала. Юсуф Сўфий муқаррар ҳалокатдан Тўхтамиш баҳонасида омон қолиши, шаҳри ҳам, эли ҳам ўз жойида ҳукм суриши имкони, афсуски, калтабинлик оқибатида бой берилади. Юсуф Сўфий, бутунги истилоҳ билан айтадиган бўлсак, йўқ жойдан фронт очиш ёхуд баланд дорга осилиш илати қурбони бўлиб кетди.

Шарафиддин Али Яздий тарихида тўртинчи, Низомиддин Шомий «Зафарнома»сида Ўрдапараст Хоразм Сўфийлар сулоласига қилинган бешинчи юриш деб талқин этилган кечмиш шундай. Амир Темур Мовароуннаҳрда у ҳокимиятга келган ўн йилдан буён мустақил яшашда давом этиб келаётган майда хонликка, Сўфийлар ҳокимлигига шу тариқа чек қўяди. Мовароуннаҳрда Соҳибқирон амри ва фармонига бўйсунмайдиган, ўзини Амир Темурдан устун қўядиган ўзбошимча амир, айирмачи беклар қолмаган, ҳамма унинг атрофида жипслашган эди. Ҳарбий қудратдан бирлик қудрати минг ҳисса устун эди. Бунга эришиш эса осон кечмаган, катта йўқотишлар, шахсий изтироблар, ён беришлар, кечиримлар, тарбия ва насиҳатлар, ҳаёт амалиёти қўл келган эди. Оқсарой қасрини қуриш ғояси ҳам тасодифий бўлмай, улуғ мақсадга ҳамоҳанг равишда кўнгилда пайдо бўлган эди. Оқсарой ва уни Шаҳрисабзда бунёд этиш қарори ҳаётга жорий этилгунча ўн йил ўтади.

Оқсаройни қуришни бошлагунча бўлган ўн йиллик давр қандай кечганлиги ҳақида шарҳий фикр юритдим. Сиёсий алғов-далғовлар ҳам, маиший фароғатлар ҳам рўй берган, ўз ўрнида давом этган эди. Самарқандда Дилшод Оға, Туман Оғага атаб қурилган истироҳат боғлари ва қасрлар, кўшклар, пойтахтнинг йилдан-йилга ободонлашиб бориши асло назоратдан қолмаган, давлат аҳамиятига арзишли юмушлардан ҳисобланган.

Сўфийлар сулоласига барҳам берилиб, муаррих Муиниддин Натанзий айтганидек, «Соҳибқирон шаҳар аҳолисининг барча аслзода хонадонларини ва машҳур кишилар жамоасини кўчиртириб, Шайхали баҳодирни доруғаликка тайинлаб, қайтиб кетди. Хоразм (яъни, ҳозирда Туркменистон ҳудудида қолган Кўҳна Урганч – П.Р.) ўрнига қуббат ул-ҳазро Кешни бугунги кунда ҳам мавжуд бўлган янги тарҳда қуриб, Хоразмдан кўчиб келганларни шу ерга жойлаштирди».

Хоразмдан қайтган Амир Темур қишни Қаршига икки манзилик йўлда, қайнотаси Қозонхон пойтахти бўлган Занжирсарой қасрида ўтказди. Муаррихлар дарақларидан англаш мумкинки, эски Урганчдан кўчирилган аҳолининг асосий қисми Кешга, унинг ён-верига жойлаштирилган. Бунда ҳам ўйлаб қўйилган мантиқ бор эди. Руи Гонсалес де Клавихо Самарқандда, Хонзода бегим ҳақида, у ўтказган тўй воқеалари тўғрисида сўзлаганида, хоразмлик маликанинг ўз қариндошларидан бирини уйлантираётганини айтиб ўтади. Натанзий эътиборни қаратган «аслзодалар хонадонлари», шубҳасиз, Хонзода бегим паноҳида, Самарқандда ўрнашиб қолганлигини инкор этиб бўлмайди.

Хоразм фатҳидан сўнг бир қиш давомида Занжирсаройда бўлиш давлат юмушлари бобида 1370 йил баҳорида Шаҳрисабзда бўлган икки ойлик машваратни ёдга солади. Икки улуғ кенгаш орасида ўн йил фарқ-муддат бор

бўлибгина қолмай, бунёдкорлик тафовути кейингисида катта мавқе тутиши билан ажралиб туради.

Оқсаройни – тобора қудратли бўла боратган давлатнинг захира маъмурий-сиёсий, маърифий марказини барпо этиш ғояси туғилгунча ўтган ўн йил шу тариқа ўта мураккаб кечган эди. Мамлакат келажагига бўлган зўр ишонч, элу халқига бўлган улкан меҳр-муҳаббат Соҳибқиронни буюк ва хайрли ишларга ундаган омиллар эди. Улуғлаш, эҳтиром икки ёқлама эди. Халқ ва юрт ҳукмдорини самимият билан севар, ҳурматларди.

Руи Гонсалес де Клавихо тўғри баҳолаганидек, «бу халқ билан подшоҳ (Амир Темур – П.Р.) кўпдан-кўп буюк жасоратларга эришган ва кўпдан-кўп ғалабаларни қўлга киритган».

Бунинг ёрқин тимсоли Турон қалбининг тафтли бир парчаси Қашқадарё воҳаси, Шаҳрисабз, унинг довруқли, олижаноб, донишманд, мард ва жасур, меҳнаткаш, фидойи одамлари эди. Бу уйғунлик шаҳарни улуғлади, Оқсаройга йўл очди, абадиятга муҳрлади.

Мустақиллик насими қадимий ва мангу қадриятларни ҳаётбахш қанотларида олиб келди. Анъана ҳозир жўшқин давом этаётир.

ЗАХИРА ИДОРА САРОЙИ

*Сурубон Шахрисабз жониби кет,
Турмайин йўлда ул диёрга ет.*

Алишер Навоий

Оқсарой қасрини қуриш ғояси қандай шароитда ва қаерда – Самарқанддами ёинки Занжирсаройда етилган? Бу муаммо устида кўп бош қотиришга тўғри келди. Амир Темур ҳазратлари, муаррихларнинг аниқ санани қайд этишларича, ҳижрий 780 йилнинг шаввол ойида (20.02.1379) Хоразм йўлига чиққанлар. Қамал чўзилиши мумкинлиги ҳисобга олиниб, Соҳибқирон кўшини эҳтиёт шарт тариқи бўйича ўзлари учун истеҳком қуришга ҳам улгурадилар. Қамал уч ойу ўн олти кун давом этади. Амир Темур сипоҳийларига ғалабанинг узил-кесил қўлга киритилиши ҳижрий 781 йилда – 1379 милодий йилнинг 13 июнида юз берганлиги аниқ тарихий сана сифатида қаралади. Ҳижрий 780 йил шу йили 21 мартда ўз ўрнини 781 йилга бўшатиб берган. Ҳал қилувчи фотиҳлик юришига тўрт ойдан ортиқроқ вақт сарфланган. Хоразмдан қайтиш бирмунча вақтни олган бўлса-да, Соҳибқирон 1379 йилнинг авжи иссиғида – июль ойи бошида ўз пойтахтига етиб келган, дея тахмин қилсак бўлади. «Зафарнома»ларда эътиборсиз ўтиб кетиб бўлмайдиган, кўзда тутаётганим воқеага тўғридан-тўғри дахли бўлган қарашлар борки, уларнинг тагига етиламаса, хижиллик губори аримайди.

Низомиддин Шомий Соҳибқирон назарига тушган муаррихдир, унинг гувоҳлик беришига кўра, «Амир Соҳибқирон у ердан (Хоразмдан – П. Р.) иззат ва иқбол билан қайтиб келиб, ўзининг олий қароргоҳида ўрнашди ва қишни у жойда ўтказди». Амир Темур ҳазратларининг «олий қароргоҳи» дейилганда, муаррих ҳеч бир шубҳасиз, Самарқандни кўзда тутди. Нисбатан кейинроқ ёзилган «Зафарнома» асарида (Шарафиддин Али Яздий) эса Амир Темур Хоразмни эгаллаб, олимларни, Қуръони карим ҳофизларини, ҳунармандларни Шаҳрисабзга кўчириб, «Соҳибқирон фатҳ ва давлат билан қайтиб, ул қиш Занжирсаройда қишлади», деган фикр берилади. Бу ерда гап бевожита Оқсарой қурилиши қачон бошланишига дахли бўлганлиги учун Соҳибқироннинг 1379 йил қишини қаерда ўтказганлигини аниқлаш заруратига бориб тақалади. Чунки бунда вақт тафовути қарийб бир йилга етади. Чамамда, Амир Темурнинг шу йилги қиш фаслида ўз пойтахтида бўлиши Низомиддин Шомий «Зафарнома»сида аниқ берилган. Муаррих асарида Соҳибқироннинг Хоразмдан қайтишда Занжирсаройда тўхтаганини, қишни Занжирсаройда кечирганлигини ақалли эслатмайди ҳам. «Баҳор фасли келгач, – деб ёзади Низомиддин Шомий, – (781 ҳ. – 1380 м.) Кеш шаҳри қурилишига олий фармон берди ва у ерда ҳисор бунёд эттирди. Шу ўртада Оқсаройни ҳам бино қилдилар».

Шарафиддин Али Яздий Соҳибқироннинг Занжирсаройда қишлашини Хоразм юришидан кейинги йилда бўлганлигини янглиштирган. Қиш чиқиб, баҳор келиши билан (1380, март) Амир Темур ҳазратлари «ул шаҳарга қалъа солдурди ва жаҳдлаб тамом қилдурди», деб ёзади у.

Муаррихлар сўзларини қиёсан мушоҳада этганда, уларнинг ҳар иккаласида ҳам Шаҳрисабз истеҳком девори қурилиши ҳижрий 781 йилнинг март ойида бошлангани тарихга тўғри бадал этилган. Шарафиддин Али Яздий бир калимаси шаҳодат берганидек, Оқсарой қасри «шу ўртада» – ҳисор битганидан кейин («жаҳдлаб» тамом қилиш) барпо этилган. Бошқача айтганда, аввал – мустаҳкам қалъа, сўнг эса Оқсарой қурилиши тайёргарлиги кўрилган. 1380 йил баҳорида Шаҳрисабзда бошлаб юборилган кўламли ишлар Амир Темурнинг шахсан назоратида бўлганлиги унинг 1380 йил қишини Қашқадарё воҳасида, Муборак ҳудудидаги Қозонхон қасри – Занжирсаройда ўтказиши ҳам далолат этади.

Амир Темур ҳазратларининг юриш ва кўшин тортишга эҳтиёж бўлмаган тинч вақтларда пойтахтида, унинг ғарбий қисмида боғлар, иморатлар, қасрлар барпо этишга астойдил киришгани каби, Шаҳрисабзга фавқулодда диққат ажратиши замондошларининг ҳайратларига сабаб бўлган эди. Тахту ҳокимият бардавомлигининг ўнинчи йилида, баҳор фаслида Шаҳрисабз, Соҳибқироннинг туғди-битди

ота юрти унинг ҳимматидан мунаввар бўлади, янада ободликка юз тутади. Вақтида истибдод давр тарихчиларидан энг забардастлари ҳам, Амир Темурнинг оламшумул қурилишларини унинг юришлари билан боғлашга интиланлар. В.В.Бартольд «Туркистон тарихи» (1922) асарининг 6-бобида Соҳибқирон ва унинг меъморий фаолияти ҳақида айтганлари фикрим далили бўла олади. У Амир Темурнинг айрим фанлардан малака ҳосил қилганлигини олимлар билан бўлган суҳбатлар воситасида ортирганлигини қайд этишга мажбурият сезади. «Меъморлар қурилишлар чоғида, – деб ёзади муаррих, – шахсан Амир Темурнинг бадий ўйламаларини дастуруламал қилиб олишлари лозим бўларди». Қитмирикни олимнинг «айрим қурилишлар аниқ ҳарбий юришлар билан боғлиқ эди», сўзларидан англаб олиш мумкин. Ўтган асрнинг 20-йилларида большевикларнинг маданий-оқартув ташкилоти – Пролеткульт таъсири кучли бўлиб, ўтмиш обидалар ҳам қатағон қилинаётган паллалар эди. Амир Темурнинг меъморчилик соҳасидаги қобилияти ва билимини унинг юришлари (яъни, бойликни қўлга киритиш) билан боғлаб, ҳақ ва зид аралашмасидан фикр жамламасини ифодаладан бошқа чора бўлмаган. Буни тушуниш мумкин. Муҳими, Соҳибқироннинг меъморчиликдаги юксак қарашлари қурувчиларга, муҳандисларга йўриқ-лойиҳа вазифасини ўтаганлиги тан олинисида. Чингизхондай дунё бойлигини тўплаган хон муаззам кошо-

налар, саройлар қолдирмаганлигини идрок этганда, ер билан осмонча фарқни сезиш қийин бўлмайди.

Буюк алломалар подшоҳу хоқону ҳукмдорлар фарқини яхши билганлар. Шу сирага академик В.В. Бартольдни, Осиё тарихини сув қилиб ичган олимни биринчилардан қилиб, киритиш ўринли бўлади. Муаррих «Улуғбек ва унинг даври» деган тадқиқотида Амир Темурнинг давлат бошлиғи сифатидаги бир улкан устунлигини қиёсан келтириб ўтади. «Темур ўз ҳокимиятини бошлаган пайтлариданоқ, – деб таъкидлайди олим, – қалъалар қурди, шаҳарларни деворлар билан ўратди, бу билан Чингизхон ойинини бузди». Чингизхон ойинида, маълумки, қуриш, бунёд этиш деган тушунчалар шаклланмаган эди.

Бу келтирилган иқтибосларни мушоҳада қилиб кўрилганда, Амир Темур бунёдкорлигининг туғма эканлиги моҳияти тушуниб олинади. Ҳали ҳокимият ҳақида гап бўлмаган 1365 йилда Қарши қалъасининг таъмирланиши, истехком деворининг барпо этилиши шундай хулосага даъват этади. Ҳофизу Абру, Абдураззоқ Самарқандий, Фасиҳ Хавофий, Муиниддин Натанзийлар тарихларида Амир Темур Самарқанд билан Шаҳрисабзда бошлаган, амалга оширган улуғвор қурилишлари тилга олинган.

Бугунги китобхонда тарихимизга қизиқиш борган сари улғая бораётганлигини ҳис қилмай бўлмайди. Қайси бир мухлисда Соҳибқи-

рон пойтахт Самарқандни ортиқроқ севганми ёки ота шаҳри Шаҳрисабзними деган мулоҳаза туғилиши табиий ҳол. Ўзим ҳам бу ҳақда кўп ўйлаб кўрганман. Бу мулоҳаза мантиқан торроқ туюлса-да, Амир Темур ҳам инсон эди, унинг давлат мезонидаги қарашлари муҳим бўлганидек, одам сифатидаги ҳиссиётлари ҳам эътиборга лойиқ эканлиги хулосасидан келиб чиқиладиган бўлса, юқоридаги мулоҳазага ўрин бор, деб ҳисоблаш жоиз бўлади.

Соҳибқироннинг Самарқандга қанчалар эътимод қўйганлигини В.В. Бартольднинг мана бу сўзларидан тўла англаб етса бўлади. Олим шундай ёзади: «Самарқанд, Амир Темур фикрича, жаҳоннинг биринчи шаҳари даражасига кўтарилиши керак эди. Бу фикрнинг амалдаги ифодаси Самарқанд атрофидаги муслмон давлатларининг бош шаҳарлари: Бағдод, Дамашқ, Миср (Каир), Шероз ва Султония номларини олган қатор қишлоқлар қурилишида намоён бўларди».

Олим санаб ўтган қишлоқлар, чамаси, Самарқанд теваарак-атрофида Оқсаройни қуриш нияти ҳаётга татбиқ этилгандан кейинроқ Хуросон, Эрон ва Ироқ юришлари давомида барпо этилган ва шундай номлангандирлар. Бундан Соҳибқирон Амир Темур кейинги ўн-ўн беш йил давомида Самарқанднинг тамомила қудратга тўлган, Осиё ва Оврупода етакчилик мақомига кўтарилган туркий давлатнинг маъмурий маркази, пойтахт шаҳри сифатидаги шукуҳига қаттиқ аҳамият берганлигини пай-

қаш осон. Яна бир томони, буюк Соҳибқирон Ватанини, унинг ҳар қаричини қутлуғ билган, шаҳару қишлоқларининг ҳаммасини обод кўришни, ҳар бирида ўзига хос қурилишлар олиб боришни юрагига туккан.

В.В. Бартольд пайхос қилган жиҳатга қайтайлик. Қурилажак янги иморатнинг ғояси, тарҳи, ташқи кўриниши, безатилиши лойиҳалаштирилишда Амир Темурнинг истаги, таклифи, фикрлари дастуруламал қилиб олинган. Олим буни «бадий ўйламалар», деб атайди. Бадийлик кенг тушунча, меъморий биноларнинг тоза тарҳ-тароватга эга бўлиши, маҳобат касб этиши, кошинлар безакларида маърифийлик уфуриб туриши, биноларнинг ҳашамат билан бир қаторда, хизмат вазифаларини адо этиш жойи сифатидаги қулайлиги, шинамлиги, ёруғлиги, об-ҳавосининг мўтадиллиги, ён-атрофининг серсув, фавворали, боғу роғлар билан вобасталиги, мудофаавий ўнғайлиги ва бошқа кўпгина қутбларни шакл ва мазмун жиҳатдан уйғунлаштириш салоҳиятини қамрайди.

Оқсарой қасрининг ўрни, ҳеч бир шубҳасиз, Самарқанддан танланиши мумкин эди. Лекин омад Шаҳрисабзга кулиб боқади. Бу ҳиссиётнинг ғолиб келиши самараси эдими? Мен, хусусан, бу хулосадан узоқман. Руи Гонсалес де Клавихо 1404 йилда Шаҳрисабзда бўлганида, Оқсарой қурилишида одам кўплиги ва қурилиш жадал давом этаётганлигини айтади. Мен буни бошқачароқ талқин қилган бўлардим.

Агар Клавихонинг шу гапи мулоҳазасиз ҳазм этиладиган бўлса, Оқсарой 24 йилда – чорак аср давомида ҳам битмаган эканда, деган тасаввур пайдо бўлади. Бундай эмас. Бу ўринда, яна бир ажнабий олим Ҳерман Вамбери тўғри фикр юритган деб биламан. Ҳерман Вамбери «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» китобида Оқсаройнинг 12 йилдан ортиқроқ вақтда қуриб тамомланганлигини уқтиради. Ҳали бу фикр-мулоҳазаларга мавриди билан, батафсилроқ қайтаман. Чунки сизни XV асрнинг бошида, Амир Темур ҳазратлари ҳаётининг сўнгги кунларида ҳам Оқсаройда қурилиш (аслида таъмирлаш, ички хоналарни безатиш) давом этаётганлиги, бунга сабаб қандай эҳтиёж бўлганлиги каби масалалар қизиқтиради.

Масаланинг моҳиятини тушуна бошладингиз. Оқсаройдек улуғвор бино ҳатто пойтахтда ҳам режалаштирилмаган эди. Юзи шимол тарафга қад керган марказий бино – улуғвор пештоқ, икки қанот ва гумбаздан иборат қаср баландлиги ҳозирги йигирма қаватли, осмонўпар иморатлар даражасида бўлиши мўлжалланган эди. Самарқанддаги Кўксарой эса тўрт ошёна, тамкин сарой эди. Шаҳрисабзда Оқсаройнинг қурилиши режалаштирилиши ҳиссиёт ёки тор қарашлар даъвати билан эмас, давлат аҳамиятига молик қарашлар тақозоси ўлароқ амалга оширилганлигига қатъий амин бўласан, киши.

Амир Темур тарихига оид ёзма манбаларда Шаҳрисабз истехком деворининг бошланиши

1379 йил деб кўрсатилади. Қадимшунос М.Е. Массон бу соҳада олиб борган тадқиқотларига таяниб, Шаҳрисабз қалъаси истеҳком девори 1378–1379 йилларда қурилганлигини айтади. Ўтмиш муаррихлари ҳисорнинг жадал тамом қилинганини эслатиб ўтганлар. Муаррихнинг бир сўзига эътиборни қаратиш керак бўлади. Девор «жаҳд» билан тиклангани атай келтирилади. «Жаҳд» сўзи луғатларда тиришиш, астойдил ҳаракат қилиш, саъй қўшиш маъноларини ташиши уқтирилади. Агар муаррихлар «жаҳду шитоб» иборасини ишлатганларида эди, унда тиришиш ва шошилиш билан истеҳком девори қад кўтарганлигини тасаввур қилса бўларди. Вақтида Соҳибқирон Шаҳрисабз қалъаси деворига астойдил киришган ва ниҳоятда мустаҳкам бўлишига аҳамият берган. Шаҳрисабз ҳисори кейинги асрларда қанча қамалларни бошдан кечирди. Шунга қарамай, ўтган асрнинг 60-йиллари иккинчи ярмида ҳам истеҳком деворининг сақланиб қолган ҳайбатли қолдиқларини кўриш мумкин эди. Деворни кейинги истибодод даври таг-томири билан емириб, комига тортиб кетди.

Қадимшунос олимларнинг далолат этишларига кўра, истеҳком деворларидан сақланиб қолган қисмида баландлик 11-13 метрга етган. Бир найзани 2,5 м деб ҳисобласак, тўрт найза бўйи баландлик 10 м.ни ташкил этади. Деворнинг кенглиги 3,5 м. дан то 9 м.гача бўлган. Деворнинг ҳар элик қадам келадиган

жойларида қабарик буржлар бўлиб, минораларнинг бу жойдаги қалинлиги 17,5 м. гача борган. Девор сингари минораларнинг асл ҳолати сақланмаган, чунки биринчи зарб уларга берилган, етиб келган ҳолатида баландлик 10-12 м даражасида. Жанубий девор қолган уч тарафдан сезиларли тарзда пастроқ бўлган. Деворнинг ўлчами 5,6 км бўлиб, қутблари тенг ҳисобланади. Истеҳком деворида 70 га яқин кўриқчи миноралари савлат тўкиб турган.

Таниқли олима Г. Пугаченкова Шаҳрисабз ва Оқсаройда илк текширув олиб борган қадимшунослардан. У кишининг гувоҳлик беришича, Шаҳрисабз қалъаси истеҳком деворлари баландлиги ўтган асрнинг 70-йилларида сақланиб қолгани ўн бир метрдан анча дўнг бўлган. Деворларнинг таг қисми энлилиги 8-9 м. га етган. Истеҳком девори пишитилган пахса лойдан кўтарилган. Девор атрофида сув тўлдириладиган муҳофаза хандақлари –чоҳлар қазилган. Галина Анатољевна келтирган бир далил аҳамиятли. Олима «Шаҳрисабз ҳисори деворининг ҳар бирида тахминан марказий қисмида кўтарилувчи кўприклари бўлган шаҳар дарвозалари мавжуд эди», деб ёзган эди. Афсуски, бу маълумотлар тарихий манбаларда учрамайди. Мудофаа чоҳи, кўтарма кўприкли тўрт дарвоза, ҳеч бир шубҳасиз, Соҳибқирон истеҳком мажмуи режаси асосида барпо этилган. «Зафарнома»да Оқсаройнинг ўзига санокли сатрлар бағишланганлиги, қалъа, истеҳком девори, икки асосий йўл,

тўрт дарвоза, мудофаа чоҳи ва кўтарилиувчи кўприклар тўғрисида индамай ўтилиш сабабларини биров бўлса-да ойдинлаштиради.

Л.Ю.Маньковская ҳам шундай фикрда бўлади. Олима бу борада манбаларнинг камсуқумлигини инобатга олган ҳолда, «Темур 1378–1379 йиллардаёқ Шаҳрисабзда катта ободончилик ишларини бошлаган эди. Шаҳар янгитдан тўрт дарвозали пахса девор билан ўралди, ташқи томонда гир айлана хандақ қазилиб, осма кўприклардан ўтиладиган бўлди», деб ёзган эди.

Оқсарой қурилиши мўлжаллангунга қадар бўлган жиҳатларни ҳар ҳолда умумий тарзда бўлса-да, аниқлаб олишга саъй қилдик. Энди бевосита қасрга такаллумни бурсак бўларди. Эътиборга ҳавола этилган кейинги иқтибосларни мулоҳаза қилсак, бир эътироз десамми ёхуд қониқмаслик, сўзлардаги носамимийлик десамми, нимадир дилимга ўрнашмади. XIV асрнинг ўрталаридан то 80-йиллар охиригача шимоли-ғарбий Хоразмнинг ҳокимлари – Сўфийлар сулоласига пойтахт бўлиб турган Урганч (Кўҳна Урганч, Туркменистон) ҳақида гап кетганда, олимаю олимлар ғойибона жўр бўлиб, Урганчнинг Амир Темур томонидан қилинган тўртинчи юриш вақтида текислаб юборилганлиги айтилади. Шундайми, аслида Урганч тақдири қачон ҳал бўлган ва йўқликка қайси даврда юз тутган?

«Ўрта Осиё сиёсий тарихида 1379 йил Темурнинг Хоразмга қилган тўртинчи, – дейила-

ди Москвада, 1976 йилда 50 минг нусхада чоп этилган бир китобда, – якуновчи юриши бўлиб, гуллаб-яшнаётган пойтахт шаҳар Урганч (ҳозирда Кўҳна Урганч райони) ер юзидан суғуриб ташланди. Бу ердан Мовароуннаҳрга кўплаб усталар, ҳунармандлар, ишчилар олиб келиниб, уларнинг катта қисми Шаҳрисабздаги қурилиш ишларига юборилди». Худди шу фикрларни кейинчалик бошқалар ҳам илиб олиб, юмалоқ-ёстиқ қилиб, «умумлаштириб» айтишлари урф тусига киради. Мулоҳаза қилиш, қиёсий ёндашиш асосида қабул қилиш истибдод замонида раем эмасди. Айтилгани – тайёри эди. Амир Темур ҳазратлари ҳақидаги асл манбалардан йироқ бўлган ўқувчи борига қаноат қилишга, ҳақиқат шу экан, деб кўникишга мажбур эди. Л.Ю. Маньковская ҳам тайёридан илгу олиб, 1979 йилда нашр этилган «Қашқадарё воҳасининг архитектура ёдгорликлари» йўл кўрсаткичида «Темур Хоразми истило қилгач, бу ўлкадаги ҳамма ишга яроқли олимлар ва ҳунармандлар усталарни Мовароуннаҳрга ва ундан Кеш шаҳрига кўчириш тўғрисида фармон берган», деган фикрни айтади. Шу хулосалар кейинчалик барча ёзилажак ишларда «қолип» вазифасини бажариб келди.

«Зафарнома»лар ва «Мунтахаб ут-таворих» асарида Соҳибқирон Амир Темурнинг 1379 йилда Юсуф Сўфийга қарши ва 1388 йилда Тўхтамиш таъсирига тушган, Урганчни яна қароргоҳига айлантириб олган Сўфийлар-

нинг авлоди Сулаймон Сўфийни даф этиш учун кўшин тортган бешинчи юриши – 1388 йилда голиб бўлиши воқеалари бир-биридан фарқлаб кўрсатилади. Кўҳна Урганчнинг текислаб ташланишида орадан кечган 8-9 йилни истисно қилиш, энг лоқайдлик шундаки, бир шаҳар билан бутун вилоятни қориштириб юбориш илмий, тарихий маданиятдан бўлма-са керак.

1379 йилда бўлган қарама-қаршиликда Юсуф Сўфий ўйламай қилиб қўйган ноҳақ ранжларидан пушаймон бўлиб, касалга чалинади ва қамал кунларида вафот этади. Хоразмликлар укаси Ёйиқ Сўфийни ўрнига қўйишмоқчи бўлади. Лекин Муиниддин Натанзий шаҳодатича, таниқли амирлардан бўлган Хожалоқ билан ихтилофда бўлгани сабаб, бу иш амалга ошмайди. Ёйиқ Сўфийнинг ўз кишиси Хожалоқни ўлдириш қасди маълум бўлиб, баҳодир ҳимоя қилиб турган дарвозани очиб, Амир Темур ҳузурига келади. Сўфийлардан ишончли ҳарбийларнинг юз ўтириши Соҳибқирон ғалабасига йўл очади. Урганч фатҳ этилади. Сўфийлар йиллар давомида тўплаган бойликлар олинади. Муиниддин Натанзий «шаҳар аҳолисининг (яъни, Урганчнинг – П.Р.) барча аслзода ва машҳур кишилар жамоасини кўчириб, Шайхали баҳодирни доруғаликка тайинлаб, қайтиб кетди», дейди. Бу тўртинчи юришда маълум бўладиги, ҳали Урганч яшашда давом этган, қолган аҳолига доруғаликка Шайхали баҳодир қолдирилган.

Шайхали баҳодир Урганчда бир йил нари-берисида доруғалик қилиб турган ва 1381 йилда Ҳирот ғарбида, 60 чақирим нарида жойлашган Фушанж қалъаси қамалида фаол қатнашган. Соҳибқирон Хоразм муаммоси ўртадан кўтарилгач, Хуросон ва Эрон фатҳига киришади. Урганчда Сўфийлар ҳокимияти ошкора амалда бўлмаса-да, Дашти Қипчоқ, ёғийликка ружу қўйган Тўхтамиш уларнинг қолган-қутганларини Амир Темурга қарши тезлаш пайида бўлган. Ҳолбуки, шимоли-ғарбий Хоразм билан саккиз йилдан ошаётган эдики, норозилик, низо аломатлари сезилмас эди.

1379 йилда Урганчдан кўчирилган ва Шаҳрисабзга жойлаштирилган аҳоли вакиллари катта хонадонни ташкил қилмаган. Ўша пайтларда Кўҳна Урганч мустаҳкам қалъали шаҳарлардан бўлган. Унда истиқомат қилган аҳолининг сонини аниқ билиш имкондан холи. Ҳар ҳолда маҳаллалари бўлган. Шу ўринда мушоҳада учун бир далил бор. Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома» дostonида XVI аср бошида, Муҳаммад Шайбоний Хивани қамал қилганида, Чинсўфийнинг мудофаада маҳкам эканлигини, кишилари сони ўн мингтадан ошишини айтганлигини шеърӣ йўсинда шундай ифода этади:

*Холиё ўзум ила қалъа аро,
Бордур ўн минг киши борча зебо.*

Чинсўфий, ёрдамга келиши мумкин бўлган «қариндош-таборлари» хазарларнинг ҳам беш

минг уйлик эканлигини айтади. Хива қалъасининг ўзида 10 минг аҳолининг бўлишида ҳеч бир маҳобат йўқ. Урганчда ҳам бундан ортиқ аҳоли бўлмаган. Бунинг сабаби анча олисга бориб тақалади. «Фирдавс ул-иқбол» асарида масалага ойдинлик киритувчи қуйидаги иқтибос диққатга лойиқ:

«Ва мўғул черикиким, ҳар ергаким етилар, гонат ва қатли ом қилдилар, – деб ёзади Мунис ва Огаҳий, – ва ул вақт маорифларидан бирдан манқулдурким, дебдур, агар минг йил адолат ва амният бўлса, мўғул қатли омига талофий ва алар вайронкорлиғига тадориж қилмас. Андоқким, ул жумладин Хоразмда ҳар мўғул йигирма тўрт кишини ўлдурди ва мўғуллар юз мингдин ортуқроқ эрди».

Тасаввур қилайлик, юз мингдан ортиқ мўғул лашкарининг ҳар бир сипоҳийси ўлдирган кишилар сони ўртача йигирма тўрттаданга тўғри келса, ҳалок бўлганлар сони қанчага етади? Ўнта мўғул сипоҳи 240 та, юзтаси 2400 та, мингтаси 24 000 та кишининг ёстиғини қуритган бўлса, юз мингдан ортиқ черикнинг ўқиға учганлар адади 2 млн. 400 минг ҳисоб қилинади. Муаррихлар шуни ҳисобга олиб, тинчликда ўтган минг йил давомида ҳам бундай вайронагарчиликни тиклаб бўлмайдди, дейдилар. Табиийки, уруш-низолар қирғин ўчоғи. Юсуф Сўфий ўз кучига ортиқ баҳо бермаганида, давлат ишларида ўзининг мустаҳкам қарашлари бўлганида эди, қиличлар қинидан чиқмасди. 1379 йилда Урганч аҳолисининг учдан бир

қисми – фозиллар, аслзодалар, ҳунармандлар кўчирилиши ва уларнинг Шаҳрисабзда жойлаштирилиши 500 уйдан кам бўлса бўлганки, ортиқ эмас. Бошқа жойларда бўлганидек, Хоразм шаҳар-қишлоқлари ҳам Чингизхон олиб келган ўлим вабосидан бир асрдан ортиқ вақт давомида ўзини ўнглаб, тўла тиклаб олиш имконига эга эмасди. Олдинда айтилган хулосаларга лаққа тушиб, ишониладиган бўлса, бутун бошли Хоразм аҳолиси аввал Мовароуннаҳрга, сўнгра эса Шаҳрисабзга кўчириб келтирилган, деган лоф сеҳрига тушиб қолган бўламиз. Бунга яна ишонч ҳосил қиласиз, деган умиддаман.

Дашти Қипчоқда Тўхтамишни тахтга восил қилиш, афсуски, Соҳибқирон кутган натижани бермайди. Орадан беш йил ўтар-ўтмас, нонкўр Тўхтамиш кечаги кунни унутиб, оламғирликка мубтало бўлади. Катта қўшин билан Табризга босиб боради, Эрон мулкларини ишғол қилишга иштиғол кўрсатади. Бу хатти-ҳаракатлар Соҳибқирон режаларига зид эди. Шу сабабли ҳам, Амир Темур ҳазратлари «Эрон вилоятининг забтига хотирин қўйуб, вожиб кўрдиким, ул вилоятларни забт қилгайким, мундин нари анда ёғий кирмағай». 788 ҳижрийда (1386) Соҳибқирон муаррих айтганидек, «Турондан Эрон сари мутаважжиҳ бўлади». Соҳибқирон катта қўшин билан сафарда бўлган вақтида Тўхтамиш вазиятдан фойдаланиб, Бухородан Амударё соҳилигача бўлган мулкларни талаб, Занжирсаройни – Амир Темур ҳазратлари ҳар

сафар севиб қишлайдиган Қозонхон саройини ёқиб юборади. Тўхтамишнинг разилона босқинида Хоразм Сўфийларининг қолган-қутганлари ҳам қатнашадилар. Бир вақтлар Юсуф Сўфийни Амир Темурга қарши гижгижлатган Кайхусрав Хутгалонийнинг ўғли, ҳамон Сўфийлар пинжида тиқилиб юрган Султон Маҳмуд ёвнинг ғажарчиси – йўл бошловчиси бўлиб келади.

Бухоро, Занжирсарой, Қарши, Хузор ва Термизга қадар бўлган Соҳибқироннинг кўзга суртган шаҳарларини талаш ва вайрон этиш қасдида номардларча, орқаворотдан қароқчи янглиғ келган душманнинг адабини бериб қўйиш ҳаётий зарурат эди.

Сўфийлар макон тутган, 1379 йилда муруват кўрсатилган Урганч яна фитна ўчоғига айланган эди. Шу боисдан Амир Темур ҳазратлари сафардан қайтиб, 1388 йилнинг баҳорида Хоразмга, Тўхтамиш черики изидан қўшин тортади. Сабаблар, оқибатлар аниқ талқин этилса, қўнғилларда мудраб турадиган шубҳаларга ўрин қолмайди. Муаррих Шарафиддин Али Яздий сўзларини келтирай:

«Тўқтамиш яна аҳдини синдуруб, – деб ёзади аллома, – қалин кишини Мовароуннаҳр сори йибариб турур. Ва мунинг кайфияти бу турурким, Дашт черикиким, улуғи Бек Ёруқ ва Илиғмиш Ўғлон ва Алибек ва Сотқин ва ўзга беклар... Аммо Тўқтамишнинг қалин кишиси Хоразм йўлидин Бухорога келиб эдилар ва анда етконда аларға бу ҳавас бўлдиким, Бухорони олғайлар».

Воқеанинг якуни маълум. Сиз бу ерда Илиғмиш Ўғлон исмига эътибор беринг. 1388 йилнинг март-апрель ойида Тўхтамишнинг қон юқлари қолган изидан Хоразм сари отланган Соҳибқирон важоҳатидан Тўхтамишнинг че-риги тум-тарақай бўлади, айрим беклари Амир Темур ҳузурига бош эгиб келади. Лекин Илиғмиш Ўғлон ва унинг ёнидаги Сўфийларнинг авлоди бўлмиш Сулаймон Сўфий Хоразмда, Урганч далаларида йилқиларини ўтлатиб, яйлов қилиб юрган бўладилар. Илиғмиш Ўғлон Тўхтамишнинг олд бекларидан эди.

Илиғмиш Ўғлон, Сулаймон Сўфийлар Хоразмдан жуфтакни ростлаб қочиб қоладилар. Тўхтамиш юрак ютиб, жангга рўпара бўлганида яна ўша Илиғмиш Ўғлон унинг ёнида ҳозир бўлади. Шармандаларча мағлубият, қочиб қутулиш – Тўхтамиш чекига тушгани шу бўлади. Шу воқеадан кейин Илиғмиш Ўғлон ва Сулаймон Сўфий номлари ҳам ўчиб кетади. Энди савол туғилади, Хоразмга қилинган бешинчи юришнинг асл ўзаги қаерда, нима билан боғлиқ эди? Тарихни хассослик билан, холис ва ҳаққоний ўрганишда катта-кичик, хаспўшлаб кетиладиган бирор зарра бўлмайди.

Орадан саккиз йил ўтиб, балки бундан-да олдинроқ, Сўфийлар Урганчни фитна ўчоғига айлантирган ва Тўхтамишнинг пинжига суқилиб, Амир Темур мулкларига кўз олайтириш, босиб олиш, талончилик қилиш пайида иттифоқни йўлга қўйган эдилар. Бу турган гапки, мустаҳкам бирлашув эмасди. Натижада, Тўх-

тамиш ҳам, айниқса, унинг узоқни кўра олмайдиган, давлат илинжида сўқир бўлган шериги – Сўфийларнинг айирмачи, ўзбошимча, туркий давлат инқилобини кўра олмайдиган сўнгги намояндалари бир умрлик сабоқ оладилар. Шимоли-ғарбий Хоразмда буруқсиб, аланга олишга ҳозир фитна ўчоғи тағ-туғи билан ўчириб ташланади. Шарафиддин Али Яздий ачиниш билан тубандагиларни қайд этади: «Соҳибқирон неча кун Хоразмда туруб ҳукм эттиким, «Хоразм элини кўчуруб, Самарқандга йибаринг!— Шаҳарда бўлгон эли кўчуруб, Самарқанд сори йибардилар ва Хоразмни бузуб, ичида арпа экилар».

«Хоразм элини» деган иборани «Урганч элини» деб ўқиш мантиқан тўғри бўлади. Муаллиф иккинчи жумлада «шаҳарда бўлгон барча эли кўчуруб», деб мантиққа мувофиқ ёзган. Шарафиддин Али Яздийда «Хоразм» «Урганч»нинг маънодоши сифатида берилади. Бу иқтибосга изоҳ ёзган йирик тарихчи олимлар Ашраф Аҳмад ва Ҳайдарбек Бобобековлар, «бу ерда сўз бутун Хоразм юрти эмас, балки унинг пойтахти Урганч ҳақида кетяпти», деган эслатмани ўринли таъкидлаганлар. Урганч қалъаси, Сўфийлар макон қилиб келган жой бир неча таноб ерни эгаллаган. Қалъа ичини омоч қўшиб ҳайдаш (айни баҳор вақти эмасми, буғдойга кеч, арпа экишга имкон бўлган) унчалик кўп вақтни олмаган. Энди тасаввур қилинг, кимларнингдир онгида Амир Темур бутун Хоразмни теп-текис қилиб, арпа

эктирган, деган гира-шира на фикр, на хуло-сага ўхшамаган қараш бор. Фикр ҳаётда, ху-лоса қиёсда шаклланади. Ҳар икки ҳолда ҳам тадқиқ ҳақиқатнинг тагига етиш калитидир.

Гапнинг давомини ҳам мухтасар айтиб ўтай. Қадим муаррихларнинг пок ва ҳалол-лигига имон келтираман. Гўё улар башорат қилгандек, мустабид замонлар бўлишини, оқ қорага дўндирилишини олдиндан билгандек. Урганч қалъаси бузиб ташланиб, қалъадан асар ҳам қолмаганидан кейин бу ерда зоғ ҳам қишламаган бўлса керак, деб ўйларсиз. «За-фарнома»ни синчиклаб varaқлайлик. Муал-лиф «Уч йил Хоразмнинг (Урганчнинг – П.Р.) бузулғонидин кечти, яна Ҳазратнинг (Амир Темурнинг – П.Р.) иноят ва марҳамат лутфи ул шаҳарнинг аҳволига тушиб, Дашти Қип-чоқ юрушидин қайтқонда Мусикаким, Ханки Қавчиннинг ўғли эрди, Хоразмға (Урганчга – П.Р.) юбордиким, бориб иморат қилғай. Ул бориб қалъани ясади ва ҳозир ўшул (1425 йил кўзда тутилаётир – П.Р.) иморат турурким, Соҳибқирон давлатидин бўлгон турур», деб хабар беради.

Вақтида В.В. Бартольд ҳам бунга аҳамият берган эди. «1388 йилда Урганч шаҳрининг ўзи ер билан текисланган (албатта, масжид-лар, минораларни ва б.ш. кабиларни мустас-но қилган ҳолда), барча аҳолиси Самарқанд-га кўчирилган эди. 1391 йилда Темур шаҳар-ни фақат бир маҳалла даражасида, қайта тиклашга ружсат берган эди», деган эди. у.

Олим, олдинда ҳам қайд этилгани каби, Амир Темурнинг марказлашган, яхлит туркий давлат ғоясини майда, биқиқ ҳокимларга хос ўч олиш, «адабини бериб қўйиш» юришлари сифатида баҳолайди. «Темур Мовароуннаҳрнинг шимолий ва шарқий қўшниларига бир неча бор қўшинлар тортиб, даштликларнинг олдинги босқинлари ўчини олиш ва келгусида бундай хавфни камайтиришга интилади», деган сўзларда В.В. Бартольд юришлар ташаббусини тамомила Мовароуннаҳр ҳукмдори зиммасига юклаб қўяди. Сўфийлар, Қамариддин, Тўхтамишларнинг «қўрққан олдин мушт кўтарар» қабилдаги босқинчилик хатти-ҳаракатлари эса иккинчи планга кўчирилади ёинки эслатилмади ҳам. Ғашга тегадиган бу хилдаги писандаларни эътиборга олган ҳолда, В.В. Бартольднинг бошқа сафдошлари журъат эта олмаган Соҳибқирон сифатларини ёритишдаги хизматларини қайд этган бўлардим. Олимнинг қўлида истибдод замони ғалвири бор эди. Бугун эса шукрки, Мустақиллик имкони ўлароқ, мустабидлар ғалвиридан ўтиб-ўтмай қолган тарих инжуларини териб олишимиз, қадрлашимиз даст берди.

Тарихий манбаларда ҳам муаллифларда гоҳо бир томонга ҳаддан ортиқ ён босиш ҳолатлари учраб қолади. Муиниддин Натанзий «Мунтахаб ут-таворих» (1413–1414) асарида Соҳибқироннинг Тўхтамиш черигига қарши Урганчга 1388 йилда қўшин тортиши ва унинг Кешга дахлдор жиҳати чалкаштирилиб юборилган-

лигини айтиб ўтиш мақбул кўрилди. Натанзий мен жуда кўп мурожаат этадиган, ўз даврининг ҳалол муаррихларидан. Унинг «Амир Соҳибқирон шаҳар аҳолисининг (Урганч – П.Р.) барча аслзода хонадонларини ва машҳур кишилар жамоасини кўчиртириб, Шайхали баҳодирни доруғаликка тайинлаб, қайтиб кетди. Хоразм ўрнига (Урганч – П.Р.) қуббат ул - хазро Кешни бутунги кунда ҳам мавжуд бўлган янги тархда қуриб, Хоразмдан кўчиб келганларни шу ерга жойлаштирди» сўзларини мушоҳада этганимизда 1379 ва 1388 йил Урганч юришлари аралаштирилиб юборилганлигига амин бўламиз. Бу икки фотиҳлик юришлари талқини юқорида аксини топди ва ўқувчида аниқ тушунчалар пайдо бўлди.

Оқсарой маъмурий - сиёсий бошқарув мажмуаси ғояси туғилгунча ва ҳаётга жорий этилгунча Соҳибқирон 10 йил Турон мустақиллигини сақлаш, ҳарбий жиҳатдан қудратли давлатга айлантириш ва шу ҳаётий муҳим ишлар қатори мамлакат ободончилигига, қурилишларга ҳам зарурий аҳамият бериш фаолиятининг бош мезонлари бўлган. Оқсаройнинг маҳобати у ҳали қуриладиган жойда эгаллаган ўрни билан ҳайратларга сабаб бўлади. Чунки Шарқда афсона бўлиб келган қасрлар, саройлар унинг қад кўтарадиган қадди-қомати олдида тоғ билан тепани эслатарди. Оқсарой ҳайрат ва ҳасад уйғотиб дунёга келаётган эди. Муаррихларда ҳам самимият, ҳайрат ва бир чимдим бўлса-да, ҳасад газакларига ўралган

талқин нишлаб туриши шундан бўлса керак, деб биламан. Қадим муаррихлар Оқсарой таърифиди жуда оз гапирганлар, талқини бору, таҳлили йўқ. Оқсаройдек улуғвор иншоот барпо этилиши ва унинг тарихи XV аср бошларида, Шайбонийлар яғмосига қадар унут бўлиши мумкин эмасди. Соҳибқирон вафотидан кейин Темурийзодаларнинг муаммоси Оқсаройдан кўра муаззамроқ эди, тожу тахт илинжида ўзаро низолар осмонга ўрлаган эди. Биронта туркигўй муаррих Амир Темур тарихини битишга ботина олмаганми ёки рағбат туймаганми, бу жабҳада байроқ Шохрух Мирзо ҳукм сураётган юртга, олимларига насиб этади.

Мовароуннаҳрда ўша йилларда юз берган сиёсий курашлар ипидан-игнасига қадар улар ёзган тарихларда акс этгану, улуғ Соҳибқироннинг пойтахтида, Шаҳрисабзда қурилган муҳташам бинолар, қасрлар тарихи бир оғиз сўз – эслатиш билан хотима топган.

Оқсарой қасри саодатмиди ёинки синоатми? Фикримча, ҳар иккаласи ҳам. Унинг айнан Шаҳрисабзда – Ўзбекистоннинг дурдона шаҳрида бунёд этилганлиги халқимиз пешанасига битилган бахт бўлди, халқимиз номини асрлар давомида улуғлаб келди. Синоат эса қасрнинг тенгсизлиги ва ...омадсизлигида эди.

...ТАРҲИ ТОЗА БЎЛГАЙ

Шаҳрисабзда узунасига ҳам, энига ҳам кенг-мўл (5,6х5,6 чақирим) бўлган мустаҳкам қалъанинг ичида, унинг баҳаво шимоли-шарқий қутбида Оқсарой қурилиши бошлаб юборилди. Қалъа девори 1378–1379 йиллар оралигида, чамаси, халойиқ ҳашари тарзида битказилган. Бунда Урганчдан олиб келинган хунармандлар ва деворзанглар иштироки ҳам истисно этилмайди. Кешда қадимдан қалъадорлик тажрибаси катта эди. Буни «Табарий тарихи»да арабларнинг Кешни эгаллаш йўлида қамалга зўр берганликлари талқинида аниқлаш мумкин бўлади.

Оқсаройнинг муаззам биноси тарҳи, ўрни, назаримда, қалъа сингари бирданига тахт бўлиб, тез бошланиб кетмаган. Урганчлик муҳандисларнинг лойиҳалаштиришда, қаср тамалини тиклашда ўрни қандай бўлган? Бўлганми ўзи? Бундай саволни ножоиз қўяётганим йўқ. Ўтган асрнинг 20-йиллари ўрталарида шу муаммога оид турли фикр-мулоҳазалар туғилган эди. 1926 йилда таниқли олим А.Ю. Якубовский Шаҳрисабзда хоразмлик усталарнинг Амир Темур қурилишларида иштироки масаласини ўрганишга киришади. Олим Шаҳрисабз ҳақида бир талай ёзма гувоҳликларни жамлашга муваффақ бўлган. Кейинчалик олимнинг ўзи ёзма равишда тан олганидек, тўпланган далиллар йўқолиб қолган. Унинг эътирофига кўра, шаҳарнинг нисбатан баландликда жой-

лашган қисмида қадимдан ҳисор бўлиб, унинг қамров доираси 20 таноб даражасида бўлган. Қалъа қолдиқ деворлари ўлчами 2 чақирим бўлиб, ўша пайтлардаёқ шаҳар икки қисмга бўлинган.

Ҳисор барпо этиш бобида Шаҳрисабз аҳолиси эгаллаган малака, бироз олдинга кетиб айтадиган бўлсам, Бухоро Манғит амирлари даврида ҳам жуда қўл келган эди. Мени қизиқтиргани, А. Ю. Якубовскийнинг ўтган аср 20-йилларидаёқ Шаҳрисабздаги Амир Темур меъморий обидаларида хоразмликларнинг қатнашган ёки қатнашмаганлигини алоҳида мавзу сифатида ўрганиши бўлди. Бу иштирокни инкор этмаган ҳолда, 1379 йилда Урганчдан кўчириб келинган кишиларнинг ас-зодалар, Қуръони карим ҳофизлари ва ҳунармандлар – усталар бўлганлигини, уларнинг сони айтарли даражада кўп эмаслигини мушоҳада этиш ўринли туюлади. Тарихий манбаларда умумий йўсинли эслатмаларни ҳеч бир мулоҳаза чиғириғидан ўтказмай туриб, қабул қилишга одатланиб қолганмиз. Шу бондан ҳам, «Темур Хоразмни истило қилган, бу ўлкадаги ҳамма ишга яроқли олимлар ва ҳунарманд усталарни Мовароуннаҳрга ва ундан Кеш шаҳрига кўчириш тўғрисида фармон берган. Хоразмлик меъмор усталар бунда муҳташам сарой қурдилар. Бу энди Оқсарой номи билан машҳур», деган саёз, бир ёқлама хулосалар вужудга келди. Бу фикр 1979 йилда нашр этилган рисола орқали оммавийлашди

ва ҳали-ҳозирда ҳам муносабат билдирилмай, яшашда давом этаётир.

Оқсарой билан Шаҳрисабз Соҳибқирон ҳазратлари курдирган қалъа девори битказилиши орасида камида бир йил тафовут қиларлик вақт бор. Амир Темур ҳазратлари Хоразмга тўртинчи бор қўшин тортгани ва шу юришдан кейин Занжирсаройда қишлагани ҳақида олдинда сўз юритилди. Урганчдан кўчирилган донишмандлар, ҳаффошлар ва ҳунармандлар Кешда (Шарафиддин Али Яздий) жойлаштирилган. Шаҳрисабз ҳисори эса, бу пайтда тайёр ҳолига келиб қолган эди. Хоразмлик усталар зиммасига, афтидан, ҳисор ичидан қаср учун муносиб жой танлаш, унинг олийшаън бино бўлишини чамалаш, чизгилар, хомаки нусхалар тайёрлаш сингари муҳандислик юмушлари юкланган бўлса, ажаб эмас. Самарқанд – Шаҳрисабз – Занжирсарой ташрифларидан кузатилган мақсад ҳам, назаримда, янги қурилажак саройнинг Соҳибқирон диди даражасида бўлишига эришиш, назорат қилиш билан боғлиқ бўлса керак.

«Шаҳрисабз» номи мажмуанинг 2-жилдида (1993) «Абдураззоқ Самарқандий «Оқсаройнинг қурилиши бошланиши ҳақида маълумот беради», деган жумлани ўқиб, иқтибосда кўрсатилган Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарининг Тошкентда, 1969 йилда нашр этилган нусхаси, 116-бетини қараб чиқдим. Бу саҳифада Мироншоҳ Мирзонинг Шаҳрисабзда дафн эти-

лиши ҳақидаги маълумотни топдим, Оқсарой қурилишининг қачон бошлангани вақтини таассуфки, топа олмадим. Лекин В. В. Бартольд Абдураззоқ Самарқандийнинг зикр этаётганим асаридан бу ҳақда бир иқтибос келтирган. В.В. Бартольд асарида (3-жилд, 1965, 63-бет) берилган бу кўчирма шундай: «Устодони Хоразми сарои олийки, хало Оқсарой машҳур аст, тархи андохтанд» – хоразмлик усталар олий қаср қурдиларки, ҳозирда бино Оқсарой номи билан машҳурдир.

Бу ерда бир жиҳатни эсдан чиқармайлик. Абдураззоқ Самарқандий китоби 1468–1470 йиллар давомида ёзиб тугалланган. Оқсарой қурилиши бошланиши билан асар хотимлангунча тўқсон йиллик вақт масофаси бор. Низомиддин Шомий, Муиниддин Натанзий ва Шарафиддин Али Яздий, Фасих Хавофийнинг тарихий асарлари Амир Темур ҳазратлари ҳаётлигида ва вафотидан 9-20 йил ўтиб ёзилган. Бу манбаларнинг тарихий-илмий қиммати беқиёс, бироқ уларда Оқсарой қурилиши бошланган вақт ҳақида аниқ кўрсатма мавжуд эмас. Умумий равишда Оқсарой қурилгани айтилади.

Оқсарой тўғрисида ҳаммадан кўпроқ қизиқсиниб ёзган Руи Гонсалес де Клавихо бирон нарса демаганмикан бу ҳақда? Испан элчиси юртидан то Самарқандгача бўлган узундан-узоқ йўлда кўрганларини оқизмай-томизмай қоғозга туширган. Айниқса, Амир Темур ва Темурийларга дахли бўлган бирон нарса

унинг назаридан четда қолмаган. Сўраган, суриштирган, тагига етишга интиланган. Бахтга яраша, Оқсаройнинг қачон қурилганлиги ҳам бу синчков элчининг тадқиқ доирасида бўлган экан.

Испан элчилари 1404 йилнинг 28 августида Шаҳрисабз шаҳрига етиб келганлар. Бу пайшанба куни бўлган. Эртасига Руи Гонсалес де Клавихо бошлиқ меҳмонларни «маҳобатли саройни» томоша қилишга олиб борганлар. Бу ҳақда Клавихо шундай ёзади: «эртаси, жума куни элчилар Кешдаги яна бир маҳобатли саройни томоша қилишди. Подшонинг амри ила бунёд этилаётган бу кошона қурилиши, айтишларича, **йнгирма йилдан бери ҳар куни, тинимсиз давом этади.** Шу кунларда ҳам бу ерда кўплаб усталар ишларди».

Руи Гонсалес де Клавихонинг далилларга ўчилигини, юртига қайтиб борганида билганлари иш беришини ҳисобга олиб, тадқиқотдан эринмаганлигини инобатга олсак, «маҳобатли сарой» – Оқсаройнинг 1384 йилдан эътиборан ҳар куни тинимсиз қурилиши давом этаётгани маълум бўлади. 1404 йилда ҳам, элчилар гувоҳ бўлганидек, «бу ерда кўплаб усталар» меҳнат қилаётганлиги аён бўлади. Таржимада шу сўзлар аслият руҳини тўлиқ ифода этган деб ўйлайман. Бас, уларни мушоҳада этадиган бўлсак, Оқсарой ҳақидаги ҳақиқат бир қадар ойдинлашади. Клавихо 1404 йилнинг кузида Оқсарой қасрида «кўплаб усталар» ишлаётганлигини таъкидлайди. «Кўплаб усталар» билан

юзлаб, минглаб усталар ишлаётир, деган иборалар ўртасида жиддий маъно тафовути борки, бу изоҳ талаб этмайди. Элчининг сўзидан қасрнинг аллақачонлар битганлигини, эндиликда унинг пардозлаш ёки деворий ёзувлар билан боғлиқ, кўп минг кишилиқ куч талаб қилмайдиган, 40-50 маҳоратли усталар билан охирига етказиладиган юмушлари қолганлигини идрок этиш тўғри бўлади.

XIX асрнинг машҳур сайёҳи Херман Вамбери кўпгина муаррихлар ботина олмаган хулосалари билан Шаҳрисабз ва Оқсарой ҳақида ажойиб эсдаликлар қолдирган. Унинг сўзларига диққатни қаратайлик. «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» асаридан ўқиймиз:

«Темур ғалабалари ва бахтининг илк даврида Кеш шаҳрига катта аҳамият бериб, уни Ўрта Осиёнинг маънавий марказига айлантирган эди. Шу боис бу шаҳар «Қуббатул илм ва-л адаб» унвонига эга бўлган эди... Темур ўзининг пойтахтини ҳам шу ерда (Шаҳрисабзда – П.Р.) қуришни ният қилиб, гўзал Оқсаройни бино эттирган эди. Ўн икки йилдан ортиқроқ вақтда бино қилинган бу сарой Эрон меъморларининг холис ишидир».

Сайёҳ муаррихнинг хулосалари таҳлилга ҳали қайтамыз. Бу иқтибосда қизиқарли жиҳат Оқсаройнинг «ўн икки йилдан ортиқроқ вақтда бино қилинган»лигида. Клавихонинг лафзидан келиб чиқиб, Оқсаройнинг қурилиши бошланганлигини 1384 йил, тугалланишини эса Вамбери қавлига кўра 1396 йил деган тўхтамга келишимиз мумкин бўлади.

Оқсаройнинг қурилиши битиши шунчаки оддий воқеа бўлмаган. Ўтган йиллар давомида бу қаср Соҳибқирон жанобларининг диққат марказида турган. Навбатдаги фаслардан бирида Амир Темурнинг Оқсарой қурилаётган йилларда Шаҳрисабзга қилган ташрифлари тўғрисида махсус тўхталиш ниятим бўлгани учун шу ўринда улардан бири хусусида сўз юритмоқчиман. Херман Вамбери Оқсарой қурилиши тамомланиши ҳақида ўн икки йилни қайси манбадан олган (бунга шубҳам йўқ) биладим, бу далилни у ҳаводан олмаган, шундай экан, Амир Темур ҳазратлари 1396 йилда Шаҳрисабзга, албатта, қадам ранжида қиладилар, деб ўйладим. Шундан аввал Соҳибқирон беш йил фотиҳлик юришига отланган, майда хонликларга бўлиниб, ўз бошига алоҳида ҳукм сураётган Эрон мулкларини тасарруфига олишга муваффақ бўлган эди. Бу орада Мовароуннаҳрдан Оқсаройнинг қурилиши ниҳоясига етганлиги хушxabари Ҳамдонга ҳам етиб борган кўринади.

1396 йилнинг 18 июль куни Амир Темур ҳазратлари аркони давлати билан хушнудликда Самарқанд йўлига мутаважжих бўлади. Соҳибқироннинг ташрифига алоҳида тайёргарлик кўрилганлигини, Оқсарой ўз бунёдкорини шоён қаршилашга тахт қилиб қўйилганлигини муаррих Шарафиддин Али Яздийнинг мана бу сўзларидан тўлиқ сезиш мумкин бўлади:

«Аму суйига етиб, кема била ўтуб, Хузор вилоятига келиб тушди. Ҳарамлари Сарой Мулк

хоним ва Туман Оғо ва ўзга оғолар, олиё Султонбахт бегим ва шаҳзода Шоҳрух била ўтрав чиқиб келиб, давлати дийдорига мушарраф бўлдилар. Ва андин Ҳазрат Соҳибқирон кўчуб, Кеш вилоятига келиб, ўзи солгон Кўшқда (Оқсаройда – П.Р.) тушти. Ва тонгласи отланиб, мутабаррук мазорларнинг тавофига борди. Аввал Шайх Шамсуддин Кулол мазорига бориб тавоф қилди ва андин сўнг ўзга азизларнинг мазорларига бориб тавоф қилди ва андаги мужовирлари била фақир мискинларга кўб садақалар берди. Андин атоси Тарағайбекнинг мазорига ва ўғли Мирзо Жаҳонгир ва қариндошларнинг мазорларига бориб тавоф қилди. Ҳофизлар Қуръон ўқуб, дуо ва такбир дедилар. Ҳофизларга кўб нималар шафқат қилди. Ва **ҳар ердинким уламодалар ва фузалолар келиб эрди**, барчани лутфу инъом била хушвақт қилди. Подшоҳзодалар ва беклар барча Оқсаройда тўй этиб, айшу ишратга машғул бўлдилар. Ва андин саодат ва иқбол била кўчуб, Кеш уқбасидин ўтуб, Самарқанд шаҳрига бориб тушти».

Низомиддин Шомий, бевосита шу воқеаларнинг энг яқин гувоҳи, Амир Темурнинг Шаҳрисабзда тантанавор кутиб олинишини (1396 йил, июль) таъриф қилиб, «Амир Соҳибқирон бир қанча кун Кеш вилоятида, Оқсаройда турди, тўйлар қилдилар, шодлик ва хурсандлик билан кун ўтказдилар», дейди.

Ҳерман Вамбери хулосасининг ҳаёт ҳақиқатига тўғри келишини Шарафиддин Али Яздий-

нинг яна бир далили собит этади. 1394 йилнинг 17 сентябрида Эронда беш йиллик юришда бўлган Амир Темур ҳазратлари Самарқандга тафтиш учун, пойтахтда ва бўлак мавзеларда аҳвол қандайлигини назорат қилиш учун Шохруҳ Мирзони йўллайди. «Зафарнома»да «Шаҳзода юруб, Кеш вилоятига тушди», дейилади. Кўрамизки, Оқсарой тилга олинмайди, демак, бу вақтда қурилиш қизғин давом этаётган, бундан қониққан Шохруҳ Мирзо уни кўздан кечириб, пойтахтга ўтиб кетган.

Ёзма манбаларда Оқсарой қурилиши даври хусусида йўл-йўлакай айтилган фикр-мулоҳазалардан маълум хулосаларга келинди. Бунда оғзаки манбалар, нақллар ва ривоятларга ҳам эътибор қаратадиган зарб бўлсак, мушоҳада доираси анча кенгаяди. Тарихчи олим Саттор Турдиев ўзининг «Оқсарой – Амир Темур қурдирган кошона» номли мақоласида (1996) бир ривоят келтириб ўтади. «Амир Темур қурилажак Оқсарой устаси учун чопар юборади, – деб нақл келтиради олим, – уста шундай бино қуриши керак эдики, у жаҳонда ягона бўлсин. Уста бу хабарни эшитгач, Темур ва унинг одамларига билдирмасдан, кечқурун қурилажак бино ўрнига таёқчани қадаб қайтиб кетади. Орадан бир йил ўтади, уста қадаб кетган таёқчадан хабар олади. Таёқни қандай қадаб қўйган бўлса, шундай турган экан. Ва шоҳ хузурига кириб, Оқсаройни қуриш учун рухсат сўрайди. Бундан шундай хулоса қилиш мум-

кинки, уста ўша жойнинг мустақамлигини ва ўзгармаслигини назарда тутган».

Иккинчи бир ривоятда Амир Темур Кеш шаҳрининг тўрт жойида тўртта сўйилган қўйнинг гўштини остириб қўяди, биттаси ҳозирги Оқсарой ўрнида бўлади. Қарасалар, уч жойнинг гўшти бузилиб, ҳидланиб қолган эмиш. Оқсарой ўрнидагиси эса анча вақтгача ўз ҳолатини сақлаб турган. Ҳақиқатан ҳам, Оқсаройга ташриф буюрган кишигина бунинг қанчалик ҳақиқатга яқинлигини сезади. Чунки ўша ернинг ҳавоси жудаям энгил, тоза, одам кайфиятига ижобий таъсир қилади.

Оқсарой ҳақида халқ тўқиган ривоят ва афсоналарга разм солинса, мулоҳаза этиб кўрилса, ҳақиқатнинг нақлга дўнган мантиғи жиловланиб турганлигини пайқаш осон бўлади. Шаҳрисабз шаҳри жойлашган минтақа денгиз сатҳидан 658 метр баландликда, 39⁰ шимолий кенглик ва 66,5⁰ шарқий узунликда жойлашган, шарқи ҳам, жануби ҳам тоғлар билан қуршалган, серсув, баҳаво манзиллардан ҳисобланади. Об-ҳавонинг мулоийм ва мўътадиллигига урғу берадиган нақллар, шу сабабдан бўлса керак, талайгина. «Темур ва Улуғбек даври тарихи» (1996) китобида зикр этилган ривоятда ҳам Шаҳрисабзнинг иқлими кўзда тутилади. Нақлда айтилишича, Оқсаройнинг пештоқ гумбазини қурган меъмори Темур шошириб турган бўлишига қарамай, уста бир куни пештоқда узун занжирни осилтириб қўйганича ғойиб бўлибди. Темур ғазабланиб кет-

ган, ammo қидиртириб устани топа олмаган, бошқа усталар эса бу мураккаб вазифани бўйинларига олишга журъат қилолмаганлар. Шу алфозда икки йил ўтган ва тўсатдан устанинг ўзи дарғазаб Темур ҳузурида пайдо бўлиб, шундай деган: «Қаранг, олампахоҳ: мен кетганимда занжирнинг учи бошимга тегиб турарди, энди эса елкамдан ҳам пастга тушибди. Демак, пештоқ пойдевори чўккан ва энди мен гумбазни тиклай оламан, акс ҳолда у ёриланган ва кейин бузилиб кетган бўларди». Темур ғазабини марҳаматга алмаштирган, қурилиш поёнига етиб, уста мукофотланган.

Ривоятлар ўз йўли билан дейиш ҳам мумкин. Мағзи чақиб кўрилса, тўғри хулоса чиқаришга туртки берадиган бир ички куч борлигини инкор этиб бўлмайди. Биринчи нақда қаср қуриладиган жой бир йил давомида синовдан ўтганлигини, танланган майдоннинг пишиқлигини пеша этиш, иккинчисида эса тамал тоши қўйилиб, оғирлашган тағзаминнинг ҳолати икки йил давомида кузатувда бўлганлиги (аниқроғи, ташлаб қўйилганлиги) ўз ифодасини топган. Оқсарой шу вақтга қадар на Соҳибқирон давлати меъморчилиги тарихида ва на Шарқ мамлакатлари қасрлар солиш кечмишида тажрибадан ўтмаган, вазни чамасиз даражада катта, ерга бўлган босими даражаси ҳаминқадар бўлган. Муҳандислар, кўлни кўрган усталар маслаҳати тамалдан кейин, албатта, маълум муддат кутиш бўлган. Соҳибқироннинг Шаҳрисабзда, Самарқандда

қурдирган биноларида тажрибалар ортганди. Лекин улар бино этилиши билан боғлиқ ривоятлар йўқ, аслида уни тўқишга эҳтиёж бўлмаган. Бундан биргина Биби Хоним масжиди мустасно десак бўлади. Бу иморат ҳам ўз замонасининг энг йирик иншоотларидан бири ҳисобланади.

Ёзма манбалар ва оғзаки нақллар Оқсаройнинг қурилиши, қад ростлаш йиллари тўғрисида ишонарли маълумотларни ўзларида ташийди. Фақат уларга мулоҳазакорлик билан ёндашилса, мантиққа асосий эътибор берилса, муддаога эришилади.

КОШОНА ТАРОВАТИ

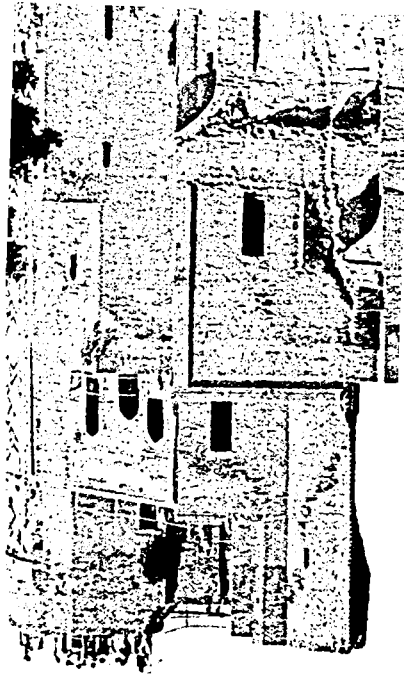
Ҳақ гапга тан бериш керак. Ҳар сафар мўъжазгина рисола ни мутолаа қилганимда, улкан олима Галина Анатольевна Пугаченкованинг Оқсарой ҳақида куйинчаклик билан айтган мана бу сўзларини мушоҳада қилишга бериламан. «Оқсарой. Шаҳрисабз ҳисорининг шимоли-шарқий қисмидаги майдонни, Оқсарой кошонасини ва яхши режалаштирилган боғни қамраган қасрий мажмуа жойлашган. Бизнинг кунларимизга қадар ундан кириш пештоқининг харобаларигина қолди. Саройнинг илк қиёфаси ҳақида агар унинг замондоши ва гувоҳи Руи Гонсалес де Клавихонинг батафсил тасвири бўлмаганда эди, фақат каромат қилиш мумкин бўларди». Олима ҳақ, юз чандон ҳақ. Клавихонинг битикларида йўл-йўлакай Шаҳрисабз ва Оқсаройнинг таъриф ва тасви-

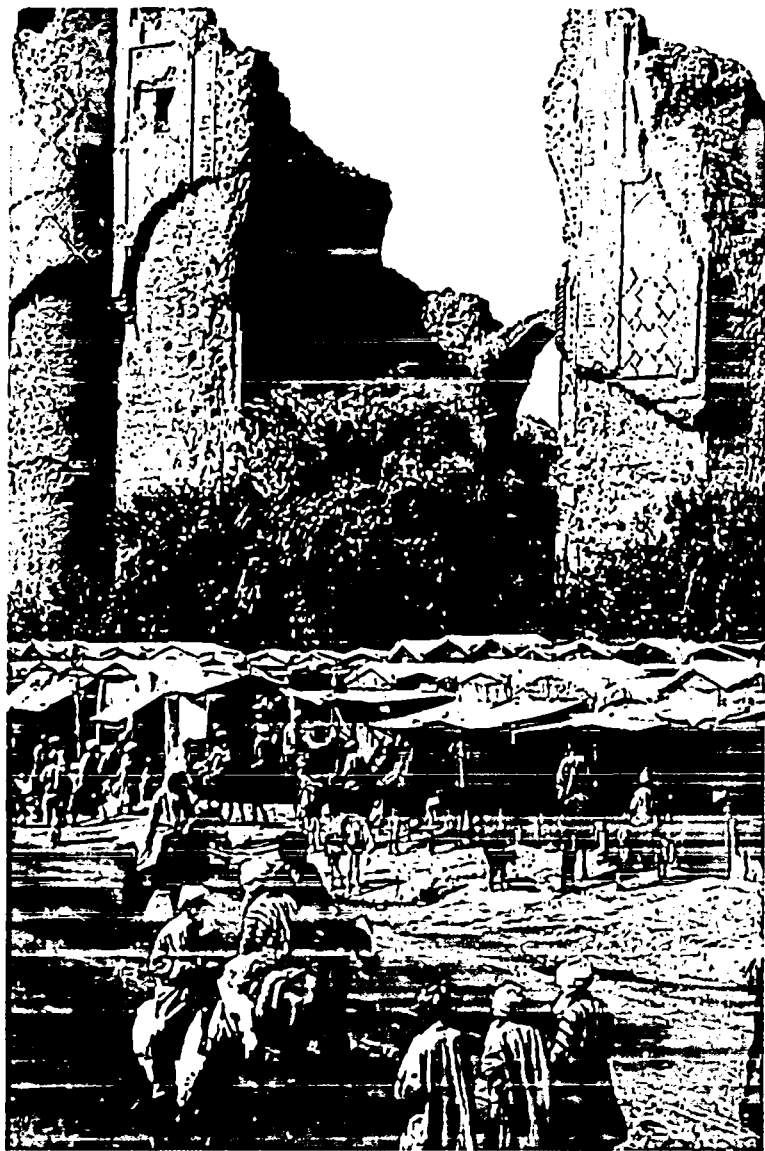

Оқсарой. XIX асрнинг 90-йиллари

Оқсаройнинг ҳозирги кундаги кўриниши

Оқсарой. XIX асрнинг 90-йиллари

ри бўлмаганда эди, ўша давр тарихий манбаларидаги ихчам, лўнда жумлалар билан қаноатланишга мажбур бўлардик.

Клавихо Соҳибқирон Амир Темур давлатининг энг юксакликка кўтарилган, доврўғи жаҳонга ёйилган, XV асрнинг залварли қадамлари эндигина заминга қўйилаётган даврда Шаҳрисабзда, Самарқандда бўлган. XV аср бошида Шаҳрисабз қандай эди?

«Самарқандга – Амир Темур саройига сажҳат кундалиги» (1403–1406 йиллар) китобига назар ташлайман. Руи Гонсалес де Клавихо 1404 йилнинг 22 августида Термиздан чиқиб, ҳафтадан кейин Шаҳрисабзга етиб келади. «Кеш текисликда жойлашган, – деб ёзди илк таассуротини қоғозга туширган Клавихо, – бағрида кўплаб ариқлар ва анҳорлар оқади, шаҳарда боғлар ва уйлар кўп. Аҳоли зич яшайдиган қишлоқлар, кўм-кўк ўтлоқзорлардан иборат, сувга сероб бу текислик ёзда жуда чиройли манзара касб этса керак. Текис, суғориладиган далаларга буғдой, пахта, қовун-тарвуз экилган, ҳаммаёқда токзорлар ва мевали боғлар. Шаҳар атрофи тупроқ кўргон ва чуқур хандақлар билан ўралган. Шаҳарга кириладиган дарвозалар олдида кўтарма кўприклар бор».

Хандақ ва кўтарма кўприклар тўғрисида олдинроқда гапиргандим, бу сув мудофаа иншооти ва осма кўприклар 1378–1379 йилда Амир Темур ҳазратлари хоҳиши билан бунёд этилганлигига энди сира шубҳа қолмади.

Ўрни келгани учун испан элчисининг айнан 1404 йил кузида Шаҳрисабзда Амир Темур ҳазратлари изни билан давом эттирилаётган қурилишлар ҳақида ёзиб қолдирган маълумотларини зикр этиб ўтиш жоиз деб билдим. Шаҳрисабзнинг ўша вақтда қизғин иш олиб борилаётган қурилиш майдонига айлантирилганлигини бир кўз олдимизга келтириб кўрайлик. Клавихо жаноблари ёзади:

«Подшоҳ Темурбек авлоди шу шаҳардан. Унинг отаси ҳам шу ерлик. Шаҳарда катта уйлар, масжидлар кўп. Хусусан, Темурбек томонидан қурилган бир масжид алоҳида ажралиб туради. Масжиднинг қурилиши ҳали тугамаган. Унда Темурбекнинг отаси дафн этилган мақбара бор. Темурбекнинг амри билан унинг ўзи учун қурилаётган мақбара ҳали битмаган. Айтишларича, бундан бир ой олдин бу ердан ўтган Темурбек мақбара қурилишининг боришидан кўнгли тўлмайди. Мақбаранинг эшиги паст эканини айтиб, уни қайтадан ишлашни буюради. Ҳозир усталар шу топшириқни бажариш устида ишламоқдалар...

Масжид ва мақбаралар тилло, зангори буёқ ва кошинлар билан сайқаланган. Масжид олдидаги катта ҳовлида ҳовуз бор, атрофида дарахтлар ўсиб турибди. Подшонинг фармойишига биноан, масжидда ҳар куни йигирмата қўй сўйилиб, отаси ва ўғлининг хотираси учун элга (худойи) ош берилади. Элчилар шаҳарга келишлари билан уларни дарҳол ана шу масжидга бошлаб келдилар. Гўштлик таомлар,

мева-чевалар келтириб, меҳмон қилдилар. Овқатдан сўнг элчиларни бир йирик саройга бошлаб боришди. Бу ерда бизга турар жой ажратилган эди.

Эртаси, жума куни элчилар Кешдаги яна бир маҳобатли саройни томоша қилишди».

Жума куни эртаси 1404 йилнинг 29 августиди. «Подшонинг амри ила бунёд этилаётган бу кошона қурилиши айтишларича, йигирма йилдан бери ҳар куни, тинимсиз давом этади. Шу кунларда ҳам бу ерда кўплаб усталар ишларди». Клавихо, ҳеч бир шубҳасиз, бу ерда Оқсарой ва унинг қурилишини кўзда тутаётир.

Руи Гонсалес де Клавихонинг ҳассослиги, синчковлиги, айтган гапини асосли, далилли равишда мустаҳкамлашга интилиши менда рост ҳавас уйғотади. Унинг бу борадаги тутумини қўлаб, бир далилини синаб кўрмоқчи бўлдим. У Шаҳрисабзда яшаб турган пайтида «бундан бир ой олдин бу ердан ўтган Темурбек мақбара қурилишининг боришидан кўнгли тўлмайди», дейди. Бу шунчаки эшитма гапми ёнги воқеийми эканлигини манбалар билан муқояса қилишга киришдим. 1401 йил августидан эътиборан Соҳибқирон Амир Темур юришларида бевосита бирга бўлган муаррих Низомиддин Шомий ва буюк халоскор вафотидан йигирма йил ўтиб асар ёзган Шарафиддин Али Яздийлар бу ҳақда фикр билдиришганми, дея қараб чиқдим. Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздийлар бу борада яқдил бўл-

ганлар. Соҳибқирон 7 йиллик фотиҳлик юришидан 1404 йил 29 июнда Самарқандга қайта бошлаган. Шарафиддин Али Яздий Амир Темур ҳазратларининг Самарқандга етиб келишини шундай таъриф этади:

«Соҳибқирон саодат ва иқбол била отлаиб, муҳаррам ойида, тарих саккиз юз еттида (июль, 1404 йил) Самарқандда Боғи Чинорга келиб тушти». Амир Темур ҳазратлари Самарқандда етти йил давомида, ўзи пойтахтда йўқлигида қурилиши буюриб кетилган иморатларни, жоме масжидини кўздан кечиради. Қурилишда бўлган камчиликларни тузатишга, айбдорларни жазолашга амр қилади. Клавихонинг «Зафарнома»ларга (аввал ва соний) кирмай қолган бир жиҳатга аҳамият берганлиги ибратлидир. Амир Темур ҳазратлари Шом, Миср ва Рум музаффариятидан қайтар чоғида қўл остидаги вилоятлар ҳокимияти ишларини, олиқ-солиқларни, адл ва бошқарув соҳаларини шахсан сўраб-суриштирган. Амударёдан ўтиш, Хузор йўли орқали Шаҳрисабзда келиш одатдаги ҳол бўлган. Соҳибқирон муаррихи Низомиддин Шомий фаромуш қилган бу воқеани Испан элчиси ўз эсдалигига муҳрлаган. Шаҳрисабзда ҳам, Самарқандда ҳам олиб борилаётган қурилишларда эшикнинг паст қўйилиши Соҳибқиронга маъқул тушмаган. Қурилиш мутасаддилари энидан, бўйидан уриб, «иқтисод» қилиб, «биздан ўтар-сизга етар» қабалида иш кўрганлар. Орадани ўтган етти йил Хожа Маҳмуд Довуд, Муҳаммад Жалд

ва Жалолоддин Маҳмуд сингари ишончли кишиларни ҳам нафс бандаларига айлантиради.

Клавихо кундалигининг ростгўйлиги шу тариқа синовдан ўтди. Муҳими, у 1404 йилнинг июлида Амир Темур ҳазратларининг 7 йиллик сафардан қайтиш чоғида Шаҳрисабзда тўхтаб ўтганлигини, қурилишларни кўздан кечирганлигини айтиб ўтади. Шубҳасиз, унинг суҳбатдошлари Амир Темур ҳазратларига яқин кишилар, шаҳар аёнлари бўлишган. Соҳибқирон танбеҳи Оқсарой хусусида бўлмаган. Йўқса, бу Клавихонинг ўткир нигоҳи ва фаҳмидан четда қолмасди.

Энди эса Клавихонинг 1404 йил 29 августда Амир Темур ҳазратлари Шаҳрисабзда бўлганидан бир ой кейин Оқсаройни кўргани ва ҳайратларини кундалигига қандай туширганлиги ҳақида тўхталаман. Испан элчиси Оқсаройни фаолият кўрсатаётган, битган қаср сифатида таърифлайди:

«Саройга жуда узун йўлақдан, бағоят баланд дарвоза орқали кирилади. Йўлакнинг икки томонидаги фиштин равоқ жимжимадор, гулдор кошинлар билан безатилган. Равоқлар остида очик, кичик айвончасимон жойлар бўлиб, олдида кошинлардан супа қилинган. Айвончалар подшоҳни кутиб олувчиларнинг ўлтиришига мўлжалланган. Шундан сўнг навбатдаги эшиқдан катта ҳовлига чиқилади. Ҳовли саҳнига оппоқ тош тахталар тўшалган, ҳар икки ёнида ҳашаматли айвонлар. Ҳовлининг ўртасида катта ҳовуз жилованиб туради. Ҳовли саҳ-

нининг кенглиги уч юз қадам келади. Мазкур ховлидан бағри кенг уйга кирилади. Уйнинг жуда баланд ва кенг очиладиган эшига зарҳал ва ложувард бўёқлар ҳамда чиройли кошинлар билан безатилган. Эшикнинг тепасидаги девор ўрта қисмида қуёш нури кўламида акс эттирилган шер тасвири бор. Эшикнинг четларига ҳам худди шундай суратлар чизилган...

Юқорида тилга олинган эшикдан тўртбурчак шаклидаги қабулхонага кирилади. Қабулхонанинг деворларига олтин ва ложувард бўёқлар ҳамда ялтироқ кошинлар, шифтига эса яхлит зарҳал бўёқлар билан сайқал берилган. Бу ердан элчиларни юқори қаватга бошлаб чиқдилар. Бу қаватда бошдан-оёқ зарҳалланган бўлма ва ҳашаматли хоналарни шу қадар кўп кўрсатишдики, таърифини адо қилиб бўлмайди. Бўлма ва хоналарга зарҳал, зангори ва бошқа хил бўёқлар билан заргарона ҳал берилганки, чевар усталарга эга бўлган Париж ҳам бу нақшлардан ҳайратга тушиши ҳеч гап эмас. Шундан кейин подшоҳ ва маликалар истиқомат қилишига мўлжалланган бўлма ва ҳарамларни кўрсатдилар. Бу хоналарнинг деворлари, шифти ва таги ҳаддан ташқари ҳашаматли безатилган.

Сарой тепасида ҳар хил ҳунарманд усталар ҳамон ишлар эдилар. Шундан кейин элчиларни подшоҳнинг ўз маликалари билан туришга ва базм ўтказишига мўлжалланган жуда кенг ва ҳашаматли залга бошлаб кирдилар. Унинг олдида мевали ва серсоя дарахтлар ўсган, ҳо-

вузлар ва дид билан бунёд этилган майсазорлар мавжуд, катта боғ яшнаб турарди. Боққа кираверишда анча кенг майдон бўлиб, унда одамлар ёз ойлари сув бўйида, дарахтлар соясида ҳузур қилиб ўлтиришлари мумкин эди.

Сарой шу қадар ҳашаматли қилиб қурилган эдики, уни тасвирлаш учун хоналарнинг ҳар бирини шошилмай кўздан кечирмоқ керак. Мазкур сарой ва масжид подшоҳ томонидан ҳозиргача қурдирилган энг улуғвор бинолар жумласидандир. Буларни подшоҳ шу шаҳарда дафн этилган ўз отаси шарафига қурдирган. Унинг ўзи ҳам шу шаҳарда туғилган».

Руи Гонсалес де Клавихонинг кундалигидан келтирилган ушбу иқтибосни раҳматли Очил Тоғаев томонидан бажарилган таржимасидан (2010) ҳавола қилдим. Клавихонинг Амир Темур саройига қилган сафари кундалиги рус тилига XIX аср охирларидаёқ таржима қилинган. Асар Санкт-Петербургда 1881, Москвада 1990 йилларда босилган. Галина Пугаченкова «Термиз. Шаҳрисабз. Хива» (1976) китобида Клавиходан Оқсарой таърифини келтирар экан, «в этом дворце был очень длинный вход и очень **высокий портал**» истилоҳини ишлатади. Олима, афтидан, Клавихонинг 1881 йилги русча таржимасидан фойдаланган бўлса керак. Икки жилдли «Шаҳрисабз» китобининг 2-жилдида Клавихонинг шу сўзлари 1990 йилги русча таржимаси асосида «во дворце очень длинный вход и очень **высокие ворота**» тарзида берилади. Рус тилида «пештоқ» ва «дарво-

за» шу тариқа икки хил кўринишда (аниқроғи, икки хил маънода) таржима қилинган. Галина Анатольевна, назаримда, тўғри ўтирмадан фойдаланган. Баланд пештоқли қасрга йўлак бошида қўйилган баланд дарвозадан кириш мумкин экан, деган чалғиш бўлмаслигига кафолат борми?

Пештоқ билан дарвозанинг фарқланиши зарурати жуда катта. Оқсарой қасрига узун йўлакдан кириб борилган. Киравериш – олд пештоқнинг икки қанотида ён-вери безакдан гулдаста ҳосил қилган иккита қудратли минора осмонга бош чекиб турган. «Шаҳрисабз» қадимшунослик асарининг муаллифлари таъкидлаганлари каби, пештоқнинг ярим ойсимон, китоба билан нақшланган энг баланд қисми баландлиги 70 метрга етган.

Ҳозирги пайтда ана шу муаззам пештоқдан 38 метрлик хароба қолган, холос. «Ҳафт ранг» – етти хил камалак товланишини ёдга соладиган бўёқларда безатилган, бинафша – кўкимтир, ложувард – мовий, олтин ҳалли, зарҳал, оқ, қизил, жигарранг кошинлар турфа гўзаллик бахш этган кошонанинг улуғвор бўй-бастини кўз ўнгимизга келтириб кўрайлик. Тамалдан бошлаб, энг юқори нуқтага қадар китобалар – илоҳий, диний битиклар, манзарали нақшлар қасрни бошдан-оёқ чиройга чулғаб турган.

Бурж минораларига куфий ёзуви билан битилган матнлар Аллоҳ таоло сифатларига, подшоҳни улуғлашга қаратилган ихчам, оҳангдор, маъноли жумлалардан тузилган. Куфийда

ёзилган ҳарфларнинг катталиги 2,8 м.ни ташкил этади. Пештоқнинг юқори қисмида «Подшоҳ – Аллоҳнинг ердаги сояси» битиги бир неча ерда такрорланган. Ёзувларни кўпгина олимлар ўқишга муяссар бўлганлар. М.Е.Массон, Ҳ. Султонов, М. Раҳимжонов каби тадқиқотчилар бу соҳага катта ҳисса қўшганлар. «Адолат – давлат асоси ва ҳукмдорлар шиоридир», «Подшоҳлар сўзи – сўзлар ичра подшоҳдир» сингари деворий безакли битиклар Оқсаройга салобат, кўрк ва маърифийлик бағишлаган. Бироз олдинроққа кетиб, бир таъкидни қўшгим келди. XVI аср муаррихи, «Абдуллонома» (1596) асарининг муаллифи Ҳофиз Таниш Бухорий ўз китобида Оқсаройнинг китоба ёзувларидан бири – «Подшоҳлар сўзи – сўзлар ичра подшоҳдир», жумласини Шаҳрисабз воқеаларига боғлаб тилга олиб ўтади. Бундан хулосам шу бўлдики, ўтган асрларда Оқсаройнинг диний-маърифий шиорларини кишилар ўқиганлар, билганлар, асарларида улардан иқтибослар келтирганлар.

Оқсаройнинг кошнлар билан деворларга нақшланган матний битиклари илоҳий (диний) ва қонунчилик йўсинига эга. Қуръони карим, Ҳадисларга таяниб ёзилган, Аллоҳ таоло сифатларини акс эттирувчи битиклар қаторида подшоҳни улуғловчи матнларнинг ташвиқий-ҳаётий таъсири кўзда тутилган. Ягона подшоҳ муаммоси ҳамиша долзарб ҳисобланган, бу мамлакатнинг яхлитлиги, парокандаликка йўл қўймаслик чақириғи эди.

Соҳибқиронга қадар майда бўлақларга бўлиниб қолган Мовароуннаҳрни бирлаштиришда қўл келган, кейинчалик Оқсарой деворларига нақшланган, тажрибадан ўтган ҳикматлар келажакка ҳам чақириқ бўлиши кўзда тутилган эди. Оқсарой қасргина эмас, очиқ дарслик, чўнг маърифий-сиёсий китоб ҳам эди. Гўзал нақшланган ҳикматлар саройга ташриф буюрадиган аъёнлар, беклар ёдида муҳрланиб қолиши, уни қасрдан анча олис масофадан туриб ўқиш имкони бўлганидан саводхон кишилар ҳам ёзувлар маъноларига амал қилишлари эътиборда тутилган бўлса, ажаб эмас.

Қадимшунос олимлар Г.Я. Дресвянская, С.Б. Лунина, Ҳ.С. Султонов ва З.И. Усмоновлар ўтган асрнинг 90-йиллари бошида Шаҳрисабз обидалари қатори Оқсарой меъморий мажмуасини ҳам синчиклаб ўрганганлар. Уларнинг меҳнатлари самараси ўлароқ, икки жилдди «Шаҳрисабз» китоби дунёга келган. Китоб қадимшунослик нуқтаи назаридан юксак савияда яратилган. Бир муҳлис сифатида муаллифларни қадрлайман. Асардан ўзим қизиққан кўпгина савомларга жавоб олганман.

Оқсарой қасрининг ҳайбатли, улуғвор ва юксаклиги тўғрисида бетиним гапирилган. Аммо Оқсарой биносининг эни, узунлиги қандай бўлган, бу хусусда жим ўтиш афзал кўрилган. Бунинг учун обида харобаларини қадамбақадам ўлчаш, рельефни мушоҳада этиш, илмий хулосаларга келиш талаб этилар эди.

«Шаҳрисабз»нинг 2-бўлими 32-варағида бу ҳақда тубандагиларни ўқиш мумкин бўлади:

«Сарой биносининг охиригача кенглиги 120–125 м чамасида, узунлиги эса сақланиб қолган мўъжаз рельефга кўра, тахминан 240–250 м даражасида аниқланади». Бу рақамлар Оқсарой эгаллаган майдон нечоғлик катта эканлигини фаҳмлашга кифоя қиларлик. Муаллифларнинг уқтиришига биноан, Оқсарой ҳовли охиридаги қабулхона зали билан тўғри бурчакли тарҳга эга бўлган кўринади. Бунга ҳовлига кўндаланг солинган айвонлар, подшоҳ оромхонаси, ҳарамлар ва хўжалик бинолари мажмуи ҳам киради.

Оқсаройни суқланиб томоша қилган Ҳерман Вамбери, «бу саройнинг (ўша замондаги бошқа иморатларнинг ҳам) энг кўркем ва олий мақомини унинг пештоқи ташкил этади, – деб ёзган эди, – пештоқ бутун иморатнинг юқори қисмини эгаллаган, катта, шакли ярим ойга ўхшайди. Хитой кошинлари арабий нақшлар, гуллар ва ўймакорлик билан безатилган. Бу кошинлар Кошон шаҳрида ясалгани сабабли коши деб аталади ва ҳозирги кунда ҳам шундай аталади. Деворнинг ташқи томони кўк ва олтин рангдаги арабий нақшли кошинлар билан зийнатланган, уларнинг замини олий кошинлардан иборат».

Ҳерман Вамбери бир ўринда Оқсарой «Эрон меъморларининг холис ишидир, улар бунда ўзларининг миллий услуб меъморчилигига, аниқроғи, ғарбий ислом услубига содиқ қолиб,

иморат пештоқига доира ва қуёш аломатини тасвирлаганлар. Шунинг билан Турон фотиҳининг иқоматгоҳи Эрон шоҳларининг аломат белгилари билан безатилган эди. Темурнинг аломат белгиси ушбу тарзда $\begin{matrix} 0 & 0 \\ 0 & 0 \end{matrix}$ қўйилган уч ҳалқадан иборат эди. Шиори – «Рости – русти». Бу ибора «Куч – адолатда» маъносини билдиради. Бу аломат унинг уч иқлимда, яъни Шимол, Жануб ва Ғарбда ҳокимлигига ишора», дейди.

Бу борада Клавихонинг фикри бошқачароқ. У Оқсарой ҳовлисининг кенглигини уч юз қадам келади, деб кўрсатар экан, «мазкур ҳовлидан бағри кенг уйга кирилади. Уйнинг жуда баланд ва кенг очиладиган эшиги зарҳал ва ложувард бўёқлар ҳамда чиройли кошинлар билан безатилган. Эшикнинг тепасидаги деворда ўрта қисмида қуёш нури кўламида акс эттирилган шер тасвири бор. Эшикнинг четларига ҳам худди шундай суратлар чизилган. Бу рамзий белги Самарқанд подшосининг расмий тамғаси ҳисобланади», дейди.

Руи Гонсалес де Клавихо эшикдаги тасвири ни мушоҳада этар экан, «мазкур сарой Темурбекнинг буйруғи билан қурила бошлаган, деб айтган бўлсалар-да, бироқ сарой қурилиши, фикримча, Самарқанднинг аввалги подшоси томонидан бошланган бўлса керак. Чунки юқорида кўрганимиз қуёш ва шер тасвири илгариги Самарқанд подшосининг тамғасидир. Темурбекнинг тамғаси эса уч ҳалқа доирадан иборат бўлиб, бундай жойлаштирилган:

Бу тамға Темурбек – дунёнинг уч қисми подшоси, деган маънони англатади», деган мушоҳада юритади. «Шаҳрисабз» номли қадимшунослик китобида (1993) муаллифлар Оқсарой киравериш эшигидаги рамзий тасвирлар хусусида Клавихонинг қарашларига мойиллик билдирадилар. Мовароуннаҳрда 1102–1130 йилларда ҳукмдор бўлган Арслонхон (арслон – шер) ўз исмига монанд равишда, шер тасвири тамғага ружу қўйган. Арслонхон иморатларида бу тасвир бўлган. Бундан Руи Гонсалес де Клавихо хулоса қилганидек, вақтида Арслонхон Шаҳрисабздаги сарой қурилишини бошлаб кетган экан-да, деган янглиш тасаввур туғилмаслиги керак. Амир Темур ҳазратлари туркий давлатга хос бўлган, унинг қадимийлиги ва қудратини ифодалайдиган қадриятларни маъқуллаган, бошқарув ишларига татбиқ этган. Қуёш ва шер тасвирининг Оқсарой эшиги тепасини безаб туриши, ўз тамғасининг – уч доиранинг намоиши этилиши давлат рамзлари эканлигидан далолат бериб туради.

Оқсарой қурилиши узоқ давом этган. Унда усталарнинг, муҳандисларнинг, хунармандларнинг, фишт терувчиларнинг, кошин безакчиларнинг, китоба кошинларни жимжимадор жойлаштирувчи қўли гул фозилларнинг қанча авлоди ишламаган, дейсиз. Ўйлайманки, хо-размлик бинокорлар муаззам қурилиш май-

донида тайёргарлик, тарх, қазув ишларини амалга оширган, маҳаллий кишилар қурилиш ашёларини ҳозирлашда жонбозлик қилган, фишт, ўтин, озиқ-овқат ва зарурий бўлак юмушларни амалга оширганлар. Салобатли қасрнинг тамали қўйилгандан кейин асосий диққат-эътибор мисли кўрилмаган баланд иморатнинг фиштини териш санъат даражасида бўлишига қаратилган.

Оқсарой қурилишида эронлик, табризлик усталар иштироки, фикримча, саройнинг ички ва ташқи безатилиши билан боғлиқ ҳолда нисбатан кейинроқ амалга оширилган. Биноларнинг пардоз-безак ишларида маҳаллий усталарнинг ҳам тажрибаси етарли эди. Қаршилик бинокорларнинг Самарқанд қурилишлариغا зеб берганлиги яхши маълум.

«Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи»да қайд этилган «Темур ҳар бир муваффақиятни (триумфни), ҳар бир севинчли воқеани бир меъморлик асарини бунёд этиш билан нишонлашга аҳд қилди. Шу мақсадда Ҳиндистоннинг юзларча моҳир фишт терувчиларини, Шероз, Исфахон ва Дамашқнинг машҳур усталарини Мовароуннаҳрга келтирди, улар гўзал иморатлар қурдилар... Темур гарчи ўз мамлакатининг бошқа шаҳарларида бинолар қуришга амр этса-да, масалан, Табризда масжид, Шерозда сарой, Бағдодда мадраса, ҳазрат Туркистонда машҳур шайх Аҳмад Яссавий қабри устида мақбара бино қилдирса-да, лекин ўзининг буюк саховат ва ҳимматини Кеш ва Са-

марқандда олий асарларни қурдиришда кўрсатди», сўзларининг қиммати баланд.

Фотиҳ этилган бу ўлкалардан моҳир кишиларнинг Мовароуннаҳрга олиб келиниши ва уларнинг бир қисми Оқсаройга жалб этилиши кейинроқ, юқорида айтганимдек, ички ва ташқи пардоз, кошинлар қоплаш, хуллас, ғишт териш каби асосий ишлар бўлмай, безатишга жалб этилганлар. Бу, табиийки, жуда нозик, катта малака талаб, ҳандасавий ечими мураккаб нақшлар, китобалар кўлами билан боғлиқ эди. Табризлик кошиншунос Муҳаммад Юсуфнинг Оқсарой битиклари орасида исми шарифи учраши ҳам буни далолат этиб туради.

Оқсарой нақшиёти, Галина Пугаченкова топиб айтганидек, «соатлаб кўздан кечирилади, у Шарқнинг мўъжизавий афсоналари янглиф тахайюл шамойилларига, ҳикматларга, ташбеҳларга фаровон, безаклар бетакрор, тадрижи равон, мазмуни теран куллиёт мисол ўқилади».

Қадимшунослар яқдиллик билан эътироф этганларидек, «Оқсаройнинг кириш пештоқи чиндан ҳам Ўрта Осиёда энг йирик пештоқ бўлиб, унинг равоқ оралиғи 22,5 метр дир. Таққослаш учун шуни айтиш мумкинки, XIV асрга оид ёдгорликлардан Туркистондаги (Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси) ва Самарқанддаги (Бибиҳоним масжиди) энг катта пештоқлар 18,5 метрдан ошмайди. Минорасининг (Оқсаройнинг – П.Р.) ҳозирги вайро-

на ҳолидаги баландлиги ҳам 38 метрдир, агар пештоқнинг қанотлар билан кенглиги 40 метрга яқинлиги назарда тутилса, солномаларда эслатилганидек, унинг пештоқи галереяси рўйи-рост баландлиги 50 метрдан ортиқроқ бўлган деб фараз қилиш мумкин. Бу эса ҳозирги 16-18 қаватли иморатларнинг баландлигига тенг келади!». Олима Л.Ю. Маньковская тамкинлик билан қаср баландлигини 50 метрдан ортиқроқ бўлган, дея ишонч билан гапирди. Оқсарой харобаларида бевосита қадимшунослик тадқиқотлари олиб борган «Шаҳрисабз» китоби (1993) муаллифлари, таниқли олимлар Оқсаройнинг пештоқи ўз вақтида 70 метрлик баландликда юксалиб турганлигини таъкидлайдилар.

Оқсарой тароватидан қанча баҳс юритилса, шунча оз. Ташқи ва ички томондан рангбаранг кошинлар билан безатилган бундай улкан сарой жаҳонда деярли кузатилмаган. Сарой қурилиши меҳнати ҳам, сарф-харажати кўлами ҳам чакки бўлмаган. Мақол бор, «Гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга» қабилда. Оқсаройнинг ҳар бир гиштини, тупроғини, осори атиқаларини қаричлаб, синчиклаб ўрганиш, охир-оқибатда, ҳақ хулосани, жонни жонга суққан шахсини айтиш имконини берар экан.

«Шаҳрисабз» китоби муаллифлари «қаср қурилишида Темурнинг ўз алоҳида ўрни бор», деганларида ва Соҳибқирон шахсини улуғлашларида юз карра ҳақ эдилар.

ТИНИҚ ВА ГУБОРАИ НИСБАТЛАР

Оқсарой тарҳи унинг данғиллама, осмон-ўпар қаср бўлишидан дарак бериб, ҳар қандай моҳир устанинг ҳам ишни бошлашга журъати етмаган. Буни тасаввур этиш мумкин. Ҳокимиятига ўн йил тўлаётганда, Мўғулистон хавфи ҳали тўла бартараф этилмаган, Мовароуннаҳрнинг айрим қисмлари мустақиллик даъво қилиб, бўйсунмаслик йўлини тутаётган бир пайтда сиёсатни ҳам, маданиятни ҳам қаттиқ ушлаган Амир Темур ҳазратлари давлат имкониятини ҳисобга олиб, 1380 йилда Оқсарой қурилишига изн беради. Оқсарой қасрининг бошлаб юборилиши, олдинда айтганимдек, қурилиш мустаҳкамлиги манфаати ва моддий сабабларга кўра чўзилиброқ, бир-икки йил ўтказиб бошланади. Шундан бўлса керак, бу мавзуга оид нақллар пайдо бўлади. Афсоналардан бирида очикдан-очик Амир Темур бу қадар улкан саройни қурдирмоқ учун давлат хазинасини қоқлай оладими, деган ғояни ташувчи афсона тўқилади. Эмишки, қурилишга мутасадди бўлган бош меъмор тамал тошига қоришма тайёрлашда мустаҳкам бўлсин учун атайин хазинадан олинган олтин қумлардан ҳовуч-ҳовуч қўшиб аралаштирибди. Меъмор, ҳукмдор бу исрофгарчиликка чидаш бера олмай, олтин қумларни беришдан воз кечади, қурилиш эса содалашади, деб ўйлабди. Меъморнинг бу ишини кузатиб турган Соҳибқирон хазинабонга имо қилиб, олтин қум билан

тўла янги халтани очдириб, ўз ҳовучлари билан қоришмага зарралари товланиб турган тиллодан солибди. Меъмор бу жўмардликдан ҳайратга тушибди-да, ишни бошлаб юборибди. Оқсарой тамалининг барпо этилишида ҳукмдорнинг қатнашуви, саховати ишнинг, Л.Ю. Маньковская таъбири билан айтганда, «қўз очиб-юмгунча» бошланиб кетишига сабаб бўлади.

Нақллар кўп. Ҳатто сохталари, эл номини рўкач қилиб тўқилган уйдирма, қўлболалари ҳам. Амир Темур тушига чиройли бир қушча кирибди. Қушча учиб, Оқсарой қурилиши танланиши керак бўлган майдонни айланибди. Маҳаллий мавқедаги «китоб»лардан бирида Темурбек ишончли навкарларидан бирига 500 туя бериб, Самарқанддан ғишт ташишни буюрганлиги айтилади. Ташиладиган ғишتلар ҳар сафар синиб кетаверади, навкар эса тошга айланиб қолади. Шунда Амир Темур бу тошни Оқсаройнинг учинчи поғонасига (?) қўйган экан, навқари токи қиёматгача деворга жо бўлсин учун... Бу нақддан кузатилган мақсадни дафъатан англаш мушкул. Амир Темурнинг золимлигини пеш қилишми ёки Оқсаройга ишлатадиган ғишتلарнинг пишиқлигини синаб кўришми, нима муддао кўзда тутилган? Афсуски, бу хилдаги «ривоятлар» тўмтоқлиги, халқ закосидан йироқлиги билан маҳдудликка маҳкумдир.

Бугина эмас. 2002 йилда чоп этилган бир рисолада Оқсарой ҳақида муаллифларнинг

лоф уришлари кишини ҳайратга солади. «Оқсарой Амир Темурнинг ёзги дам олиш қароргоҳи учун мўлжалланган эди, – дейилади унда. – Булар орасида бошқа бир эшик бўлган ва ундан катта ҳовлига чиқилар экан. Ҳовли оқ тошлардан иборат бўлиб, **эни 300 чақирим** атрофида, айвон билан ўраб олинган. Оқсаройнинг кенг ва баланд эшиги жуда чиройли қилиб, олтин сир билан нақшланган».

Оқсаройнинг оқ тошлар билан қопланган ҳовлиси эни оз эмас, кўп эмас, атиги 300 чақирим экан?! Бошқача айтганда, Шаҳрисабдан Термизга қадар бўлган ҳудудни эгаллаган экан. «Чақирим» билан «қадам»ни фарқламаслик Оқсарой ҳақида китобхонни лақиллатишга ҳуқуқ берадими? Рисола муаллифлари Клавихо таърифидан фойдаланганлар. Яхшилаб эътибор берганларида эди, Клавихо ҳовли саҳнининг кенглигини 300 қадам келади, деб айтганлигига амин бўлардилар. Бу 300 қадамнинг аслида қанча бўлишини қадимшунос олимлар жиддий баҳс қилганлар. Бундай қурсурларни эътиборсизлик дейиш қийин.

Яна бир «атоқли» тарихчи олим эса «Оқсаройнинг баландлиги 74 метр бўлиб, икки қисми алоҳида минора шаклида кўтарилиб, тепаси ёғочсиз, арк шаклида ёпилган», дея «кашфиёт» қилишдан тортинмайди. Бундай миш-мишлар, гап-сўзларнинг илмий-назарий анжуман мақолалари сирасида босилиши (2006) ажабланарли эмасми? Оқсарой ҳақидаги лофлардан яна бири 300 чақиримдан ҳам ошиб туша-

ди, десам ҳайрон бўлманг. 1996 йилда босмадан чиққан бир «илмий тўплам»дан қуйидаги мисолни келтирай, мағзини ўзингиз чақинг. Унда шундай сатрлар берилади: «Оқсарой Турон юртининг ҳукмдори Соҳибқирон фармонидан сўнг 1330 йилнинг баҳорида табризлик меъмор Муҳаммад Юсуф Табризий бошчилигида маҳаллий ва чет эллардан келтирилган усталар томонидан қурила бошланган». Бу сўзларга изоҳ ҳожатми? Оқсарой Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари туғилишидан олти йил аввал барпо этила бошланган экан деган фикрни қандай ҳазм қилиш мумкин?

Бу «лоф»да нашриёт ва мусахҳиҳнинг бе-миннат хизмати бўлганлигини, 1380 санаси 1330 қилиб ёзилган бўлса, эътибор қилмаганликларини қайд этмай бўлмайди. Вақтида бу рисоалар талабаларга сотилган. Оқсарой тўғрисидаги ҳозирга қадар ҳукм сураётган фализликлар манбалар камлиги билан эмас, кўплиги, бири-бирдан юқорида эслатилган антиқа «кашфиёт»лари билан тўғри йўлга тўсиқлар қалаштириши оқибатидан бўлса керак, деб ўйлайман.

Амир Темур ҳазратлари тарихига доир ёзма манбаларда учратмаган далилларга, рақамларга дуч келиб, иккиланасан, киши. «Амир Темур. Ривоят ва ҳақиқат» (1996) рисоласида манбага таянилмай айтилган айрим хулосаларга тўхталиб ўтиш зарурати шундан туғилди. Китобнинг бир ўрнида муаллиф Амир Темур «Хоразми Мовароуннаҳрга бирлаштиргандан

сўнг онаси Тегина бегим Моҳ шарафига 1380 йилнинг баҳорида Шаҳрисабздаги Оқсарой қурилишини бошлади», деган фикрни айтади. Бу хулоса манбаи айтилган ҳолда ўқувчиларга тақдим этилса, нур устига нур бўларди. Оқсарой қурилиши билан боғлиқ бундай бағишловни, афсуски, тарихий асарлардан топиб бўлмайди. Бу чинакамига ривоятми ё ҳақиқат? Клавихо Оқсаройни Соҳибқирон отаси шарафига қурган деса, бу ерда онаси учун барпо этилганлиги уқтирилади. Тарихий манбалар ҳар иккала фаразга ҳам тасдиқламайди.

Оқсаройнинг Тегина бегим шарафига қурилганлиги юқоридаги рисола билан бир вақтда босилган «Амир Темурга армуғон» тўпламида ҳам айнан шундай зикр этилган: «онаси шарафига қурдирган меъморчилик обидаси кошонасининг...» Иқтибосни шу ерда бўлиб қўйишимнинг сабаби бор. Мақола муаллифи ишнинг бу томонини ўта замонавийлаштириб юборган, мана ўқинг: «биринчи ғиштини тантанавор ҳукмдор томонидан қўйилган бўлиб, у йигирма йилдан ортиқ вақт давомида отаси ва ўғиллари мақбаралари яқинида бош майдон ва аслзодалар маҳалласи ёнида қуриб битказилган. Бино пойдеворларига уч метр чуқурлик қазиб, йирик харсанг тошлар келтириб ташланган. Унинг устидан куйдирилган қамиш кулини ганч билан аралаштириб қорилган, сўнгра фундамент қўйилган».

Муаллиф фақат шулар билан чекланиб қолмайди. «Сарой қурилиши олдиндан пишган

ёнгоқ билан тўрт бурчакли фишт пиширади-
ган бир неча хумдонлар барпо этилган, – дея
давом этади у, – ганч тайёрланадиган уста-
хоналар қурилган. Ҳеч нарса аралашмаган
тоза тупроқдан фойдаланилган. Тупроқ аввал
элакдан ўтказилган, тоза бўлган лой тайёрлаб
фишт қўйилган. Фишт тўла қуритилган, унинг
чидамлиги текширилиб, сўнгра терилган».
Агар тарихий манбаларда шу айтилганлар жа-
мулжам бўлганда борми, топқирлигимизга,
хаёлга эрк беришимизга сира ҳожат қолма-
ган бўларди. Фақат бир эътироз, фишт тўла қу-
ритилгач, хумдонда пиширилганлигини, Оқ-
сарой пишиқ фиштлардан кўтарилганлигини
унутиб қўймасак бас эди.

«Ривоят ва ҳақиқат» рисоласида Оқсарой-
да олиб борилган амалиёт хусусида янада
аниқроқ рақамлар тилга олинади. «Қурилиш-
нинг кўлами шу қадар кенг эдики, – деб уқти-
ради муаллиф, – унда қарийб 30 минг фишт
терувчи, 20 мингга яқин кошинкор усталар
ишлаган эдилар. Улар учун ҳар куни 700 қо-
зонда таом тайёрланарди».

Хаёлни жамлаб, фараз қилиб кўрайлик-а.
Оқсаройни қуришда 50 минг уста, ҳунар-
манд, косиблар ҳар куни тинмай ишлаганлар,
улар учун 700 қозонда овқат пиширилган. Бу
рақамларни 20 йилга зарб қилсак, нималар
келиб чиқмайди ахир?! Ўйлаб кўрайлик, ўша
вақтда Шаҳрисабзнинг ўзида қанча аҳоли бўл-
ган? Ҳатто қалъа деворини тиклашдаги ҳашар
қунларида ҳам ўн мингдан ортиқ киши қат-

нашмаган бўлса керак. Бу ўринда Руи Гонсалес де Клавихонинг бир шаҳодатини эслашга тўғри келади. У шундай гувоҳлик келтиради:

«Темурбек томонидан қурилган бир масжид алоҳида ажралиб туради. Масжиднинг қурилиши ҳали тугамаган. Унда Темурбекнинг отаси дафн этилган мақбара бор. Темурбекнинг амри билан унинг ўзи учун қурилаётган мақбара ҳали битмаган. Айтишларича, бундан бир ой олдин бу ердан ўтган Темурбек мақбара қурилишининг боришидан кўнгли тўлмади. Мақбаранинг эшиги паст эканини айтиб, уни қайтадан ишлашни буюради. Ҳозир усталар шу топшириқни бажариш устида ишламоқдалар.

Масжид ва мақбаралар тилло, зангори бўёқ ва кошинлар билан сайқалланган. Масжид олдидаги катта ҳовлида ҳовуз бор, атрофида дарахтлар ўсиб турибди. Подшонинг фармоишига биноан, масжидда **ҳар кунни йигирмата қўй сўйилиб**, отаси ва ўғлининг хотираси учун элга худойи ош берилади. Элчилар шаҳарга келишлари билан уларни дарҳол ана шу масжидга бошлаб келдилар».

Клавихонинг келтирилган бу сўзларидан гап «Дор ус-саодат» меъморий мажмуаси ҳақида бораётганлиги аниқ сезилиб туради. Қадимшунос олима Л.Ю. Маньковская «Дор ус-саодат» улкан бино бўлиб, «унинг бўйи қарийб 70 метр, эни эса 50 метр эди», деб кўрсатади. Хукмдорнинг ўзи учун барпо этилаётган сағана ҳам ҳар жиҳатдан мукаммал қурилиши лозим эди. 1404 йилнинг кузида Шаҳрисабзда

бўлган Амир Темур ҳазратлари мақбара эшигининг пастроқ қўйилганидан кўнгли тўлмай, уни буздириб, баланд, кўркам эшик бино қилдиради. Масжид ва мақбараларда, Клавиҳо таъкидлаганидек, бўёқ ва кошинлар безаклари тугалланган. Мақбара эшигини қайта бошдан бузиб, кўтариб қўйиш учун қанча уста ишлаши керак? Мингтами, юзтами? Мадраса ва мақбаралар қурилишида ишлар деярли битиб қолган эдики, уларда кўпи билан элик чоғли ҳунарманд банд бўлган кўринади. Хўш, йигирма йилдан кейин, 1404 йилда ҳам Оқсаройда элик минг уста кечаю кундуз тиним билмай меҳнат қилганми? Қурилишда минглаб одамлар ишлаган, буни инкор этиб бўлмайди. Лекин ақл Оқсаройда узоғи билан 5-7 минг (шунда ҳам иморатни кўтариш, фишт териш пайтларида) киши машғул бўлган, бу ҳам доимий бўлмаган, деган мулоҳазага даъват этади. Фикримча, қасрий мажмуа 1396 йилда, Ҳерман Вамбери тасдиқлаганидек, охирига етказилган ва ёрдамчи косиблар, фишт терувчилар-ишловчиларнинг асосий қисмига жавоб берилган. Клавиҳо Шаҳрисабзга ташриф буюрганда масжиду мақбарада бўлганидек, Оқсаройда ҳам минг киши нари-берисида (бу ҳам кўп туюлади) одамлар меҳнат қилиб турганлар. Ҳар куни сўйиладиган 20 кўй, назаримда, шунча устаю ҳунармандни едириш-ичиришга кифоя қилган. Қолаверса, ҳар куни худойи оши қилинавермаган. Сарой маҳобатли бўлгач, унинг атрофида, таъ-

минотида ҳам маҳобатли миш-мишлар бўлар экан. Буларни истисно этиб бўлмайди. Фақат эшитганларни, ўқиганларни фаросат ва фаҳм билан ҳазм қилиш ўринли бўлади, бу эса кишини таҳайюлда адаштирмайди.

Соҳибқирон даврида Турон мулклари бойигандан бойиган. Буни англаш учун XV асрга хорижликлар кўзи билан қараш керак бўлади. Руи Гонсалес де Клавихо Амир Темур ҳазратлари яқинлари, фуқаролари ҳақида гапираркан, бир жиҳатни алоҳида таъкидлайди:

«Чорвалари кўп: қўйлар, туялар ва отларнинг сон-саногии йўқ, сигирлари эса кам. Лекин подшоҳ уларни ҳарбий сафарга чорласа, шу заҳотиёқ бутун мол-мулклари, подалари, хотин, бола-чақалари билан йўлга чиқишади. Ҳарбий сафар кунларида қўшин қаерда бўлмасин, улар ўз моллари, яъни қўйлари, туялари, отлари билан ўша ерда бўлишиб, лашкарни озуқа ва улов билан таъминлашади.

Бу халқ билан подшоҳ кўпдан-кўп буюк жасоратларга эришган ва кўпдан-кўп ғалабаларни қўлга киритган. У меҳнатсевар, моҳир чавандоз, камон отувчи мерган. Умуман, урушда сабот-матонатли халқ. У бориға қаноат қилиб нонсиз биргина сут ва гўшт билан тирикчилик қилишга ўрганган халқ. Иссиқ ва совуққа, очлик ва ташналикка жаҳондаги бошқа элардан саботлироқ ва чидамлироқ халқ. Борида гўштни ҳаддан ортиқ истеъмол қилишади, йўғида сувға қатиқ қўшиб қайнатиб ичиш билан кифояланадилар».

Амир Темур ҳазратлари қурилишларининг моддий таъминоти ҳақида ҳам бу, хорижлик холис элчи томонидан самимият ила айтилган ушбу сўзлар маълум тасаввур уйғотади, деб ўйлайман. Шу сабабли, Шаҳрисабз қурилишларида бир кунда йигирма жонлиқ сўйишлии воқеий ҳол деб қабул қилиш жоиз. Шу ўринда тагин моддий рағбат билан уланиб кетувчи бир муҳим манфаатдорлик ҳақида мисолга мурожаат қилиш эҳтиёжи туғилди. Бу бобда Ҳерман Вамберининг тантилигига, ҳақ сўзни ямламай, борича баён этганидан, рости, мамнун бўласан, киши. Амир Темур ҳазратлари қайси юртдан олимларни, муҳандисларни, ҳунармандларни олиб келар экан, уларнинг яшашлари учун зарур ҳамма нарсаларни муҳайё қилдиргани каби, иш ҳақи – машаларини ўзларида оладиган миқдордан бир неча карра ошиқ қилиб белгилаган. Бу ҳақда ўқиганмиз, эшитганмиз. Ҳерман Вамбери бу хусусда мулоҳаза юритар экан, Оврупо ўқувчиларига уқтириб шундай дейди: «Темурнинг ҳимоя ва мурувватидан фойдаланган ажнабий уламо ва шоирларнинг сони ҳам аҳамиятсиз эмас эди. Бало даштидан Мовароуннаҳрга ўзи олиб келганларнинг ҳаммасига Соҳибқирон жавонмардона инъом ва эҳсон қилур эди. Истеъдодли бўлганлари, масалан, энг буюк қомусий арабий ёзувчи Жазирий жуда катта мансаб олди. Нишопур, Бағдод, Марв, Хоразмнинг уламо ва мударрислари, Бухоро, Самарқанд ва Кеш мадрасаларида илгарид

бўлганидан ортиқ **маош** ва белгиланган иш ҳақи олдилар».

Ҳерман Вамбери бир вақтлар ватандошларига қарата айтган бу эътироф сўзларини қурувчиларга, жумладан, фишт терувчиларга, кошинкорларга, муҳандисларга, оддий косиб – меҳнатчиларга ҳам бирдай таалуқли бўлган, десак тўғрига юз бурамиз.

Оқсарой қасри, кимлардир ўйламасдан айтганидек, Амир Темур ҳазратларининг ёзги дам олиш қароргоҳи эмасди. XIX асрда салобатли бу меъморий мажмуанинг амалий моҳиятига Ҳерман Вамбери тушуниб етган эди. Чамамда, у Оқсаройнинг давлат аҳамиятига моликлигини, ошкор этилмаган улўф ният билан бошқарув маркази – маъмурий-сиёсий бино сифатида қурилганлигини биринчи бўлиб ифодалаган бўлса керак. Ҳерман Вамбери «Темур ўзининг пойтахтини ҳам шу ерда қуришни ният қилиб, гўзал Оқсаройни барпо эттирган эди», дейди.

Аслини олганда, Ҳерман Вамберининг бундай хулосага келишига Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун шаҳр ва пойтахт қилурға кўп саъй ва эҳтимомлар қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди. Ўзига девон ўлтурур учун бир улўф пештоқ ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида тавоҳчи беклари била девон беклари ўлтуруб девон сўрар учун икки кичикроқ пештоқ қилибтур. Яна саврун эли ўлтурур учун бу девонхонанинг ҳар зилъида кичик-кичик тоқчалар қилибтур,

мунча олий тоқ оламда кам нишон берулар», деган сўзлари туртки берган. Заҳриддин Муҳаммад Бобур улуф бобокалонининг кейинчалик Шаҳрисабз бобида бир тўхтамга келиб, Оқсаройни қурдириши ва пойтахтни кўчириши нияти бўлганлигига пайҳос қилмаган. Ҳерман Вамбери Оқсаройнинг маҳобатидан, Соҳибқироннинг кейинги йигирма беш йил давомидаги жаҳоншумул фаолиятидан келиб чиққан ҳолда пойтахтни Шаҳрисабзга кўчириш ғоясини биринчи бўлиб айтади.

Бу ғоя кейин ҳам олимлар томонидан кўп бора турланди. Замондош олимларимиздан бири «Амир Темурда қачон бўлса-да давлат пойтахтини Кешга кўчириш истаги бўлган. Бироқ шу истак нега амалга ошмади, жавоб бериш мушкул. Эҳтимол, ҳали Оқсаройнинг тўлиқ қуриб битказилмагани халақит бергандир», дейди бу соҳада янада топқирлик қилиб. Оқсарой таърифидаги нисбатлар шундай – ҳам тиниқ, ҳам ғуборли бўлиб келган.

«ОҚСАРОЙ»НИНГ ТАЛҚИНИ

Шаҳрисабзда бунёд этилган улуғвор қасрий мажмуа «Оқсарой» деган ном олган. Ёзма манбаларда илк бор Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»сида бу ҳақда маълумот берилади. Асарда «Баҳор фасли келгач (781–1380) Кеш шаҳри қурилишига олий фармон берди ва у ерда ҳисор бунёд эттирди. Шу ўртада Оқсаройни ҳам бино қилдилар, унинг пештоқ ва

равоқларини Айюқ юлдузига етказдилар, чунончи, бирон кимса жаҳонда унга тенг келадиган иморатни кўрмаган ва эшитмаган эди», дейилади.

Шарафиддин Али Яздий ўз «Зафарнома»-сида (1425) Оқсарой номини уч марта тилга олади. Биринчи зикрда қаср номи сарлавҳада «Соҳибқирони саодатманд Кеш қалъасини солиб, Оқсарой иморатини буюргани» тарзида келади. **Бу ифодани Амир Темур ҳазратларини қасрни бошлаш вақтидаёқ унинг номини Оқсарой деб атаганлиги маъносида тушуниш мумкин.** Бу мулоҳазада жон бор, деб ўйлайман. Қаср номи Соҳибқироннинг ўзидан чиққанлиги ҳақиқатга жуда яқин. Бошқа тарихий асарларда ҳам Оқсарой номи қайд этилади-да, унинг тарихи берилмайди, нега, нима сабабдан сарой шундай аталган, бу хусусда индамай ўтилади. Шу бўшлиқ, назаримда, бу ҳақда турли талқинларга, тахминларга сабаб бўлган. Энди, шу тўғрида озгина баҳс юритайлик.

«Оқсарой номи «Белый Дворец» деб таржима этилади, – деб ёзган эди Г. Пугаченкова, – лекин у оқ эмас, балки ложувард – мовий эди. «Оқ» сифати бу ерда тўғри маъносида эмас, кўчма, рамзий маънода – «бағрикенг», «улуғлик»ни (русча «оқ қаср», «оқсуяк» сўзлари билан қиёсланг) ифода этади». Олима, фикримча, жуда мувофиқ ва мос изоҳни берган. «Оқсарой» деган атама қасрнинг ташқи кўриниши оқ ёки кўклиги билан боғлиқ бўлмай, унинг

сифати – эзгулик ва улуғликни ўзида ташиш хоҳиши билан вобаста ҳолда вужудга келган, дейиш мақбул туюлади.

В.В.Бартольднинг бу борадаги тахмини бошқачароқ: муаррих Оқсаройнинг Хоразм юришидан кейин қурилганлигини унута олмай, «қурилиш Урганч яқинида бўлган бинолардан бирининг номини олган бўлиши эҳтимол. Шайбонийнинг Урганчга юриши (XVI аср боши) вақтида ҳам, Урганч атрофидаги Оқсарой деган жой эслатилади. Бу ерда Урганчга Хива йўли орқали келган Шайбоний сипоҳийларининг бир гуруҳи турган», деб ёзади «Орол денгизи ҳақида маълумот» номли ишида. Табиийки, бу тахмин тахминлигича қолиб, мақбуллик касб эта олмади.

Қасрнинг «Оқсарой» номини олиши ҳақида турфа қарашлар кейинги вақтда жуда кўпайиб кетди. «Оқсарой» ундаги рангларнинг ой ёруғида жилоланиб – оқариб кўриниши туфайли обида Оқсарой номини олган. Оқ – кўнгиллилик рамзи», деб ишонади бир тарихчи олим. Бири эса «нақл қилишларича, Амир Темурга Оқсаройда бир неча бор фаришталар намоён бўлган. Фаришталар оқ либосда бўлгани учун унга «Оқсарой» деб ном қўйилган экан», деб ёзади.

Қадимшунослик илмининг пешволари бирор сўзни ҳавойи айтмайдилар, уларда аниқлик асосий мезондир. Галина Анатольевнанинг ном бобида айтганларини юқорида келтирдим. Яна бир йирик олима Лия Юльевна Маньковская, «бу муҳташам даргоҳнинг «Оқсарой»

номи унинг улуғвор ва муҳташам мавқеига нисбатан берилган», деган қарорга келади.

Адиба Хильда Хукхэм Оқсаройнинг давлат аҳамияти даражасига эътибор бериб, қасрлар Амир Темур ҳазратларига «шахсий ҳузур-ҳаловат бағишладан ҳам кўра, кўпроқ сиёсий аҳамиятга молик қадриятлар эди, – деб кўрсатади. – Шаҳрисабздаги Оқсарой ҳам худди шундай сиёсий мақсадларга хизмат қилганди».

«Темур ва Улуғбек даври тарихи» (1996) китобида ўтмишда барпо этилган саройларнинг аниқ мўлжалланиш мезони мавжудлиги қайд этилади. «Саройлар ҳам икки хил бўлган. Биринчиси – асосан маъмурий-сиёсий вазифаларни бажаришга мўлжалланган бўлиб, қалъа ёки ҳисор ичида қурилган. Иккинчиси – шаҳар ташқарисидаги қароргоҳлар бўлиб, боғ-роғлар бағрида эди... Биринчи хил саройни Темур Шаҳрисабзда қурдирди ва у Оқсарой номи билан шухрат топди», дейилади ушбу асарда. Таъкидлангани сингари, Оқсарой маъмурий-сиёсий вазифага мўлжаллаб барпо этилган ва унинг номланиши ҳам шу йўналиш билан боғлиқ ҳолда моҳият касб этган.

Шаҳрисабздаги маъмурий-сиёсий меъмурий мажмуанинг «Оқсарой» деб номланишида унинг давлат аҳамиятига тааллуқли мавқеидан келиб чиқиб, муносабат билдирган Шарафиддин Али Яздий, Галина Пугаченкова, Лия Маньковскаяларининг хулосалари ҳамоҳанглиги, илмийлиги, ҳаётийлиги билан ҳам аҳамияти катта.

АМИР ТЕМУР ОҚСАРОЙДА ЯШАГАНМИ ЁХУД ОЛИЙМАҚОМ ТАШРИФЛАР

Турон мамлакати ёғийлар хавфидан фориф бўлиб, якжилов мақомига эришади. Ҳарбий кувват, иқтисодий юксалиш кундан-кунга кучая боради. Соҳибқирон бу ишлар учун умрининг ўн йилини сарфлаган, Мовароуннаҳр бир бутун, жипс диёрга айланган эди. Аммо кўни-кўшниларда ҳамон парокандалик, майда ҳокимлик, ўзбошимчалик қутқулари давом этар эди. Муаррих Шарафиддин Али Яздий бу ҳақда, «ул маҳалда Эрон вилоятида ҳар мамлакатда бир жамоат бош чиқариб, подшоҳлик қилур эрдилар», дейди. Соҳибқирон 1381 йилда Хуросон юришига отланади. Ҳиротдек мустаҳкам қалъага эга шаҳар ҳам тобеъ этилади. Фотиҳлик узоқ чўзилмайди ва Амир Темур ҳазратлари Самарқандга қайтади. 1381–1382 йиллар оралиғида суюкли қизи Тоғайшоҳ Оғо – Оғо Бегим вафот этади. Бу Соҳибқиронга берилган тақдирнинг ўнганмас зарбаси эди. Ҳамма соҳада зафарлар қўлга киритилаётган бир пайтда Шаҳрисабзга мусибатдан бош эгиб бориш Амир Темур ҳазратлари учун оғир ситам эди. Тоғайшоҳ Оғо хокини муаррих айтганидек, «Кешга элтиб қўядилар. Ва Ҳазрат Соҳибқирон анинг руҳи учун таъзият очиб, фуқаро ва масокинларга таомлар бериб, тасаддуқ ва хайру эҳсон қилади».

«Зафарнома»ларда — аввал ва сонийида Соҳибқироннинг 1383–1385 йилларда кўшин

тортишлари, Шаҳрисабзга ташриф буюриши, Оқсаройда бўлиши талқинида айрим тафовутлар бор. Низомиддин Шомий 1385–1386 йил воқеалари тафсилни баён этаркан, шу йили Соҳибқироннинг Омул ва Мозандарон пойтахти Сори шаҳарларини фатҳ этиб, Самарқандга қайтганини зикр этади. Муаррихнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур ҳазратлари «ёз фаслида айшу комронлик билан Самарқандда турди, қишни эса шоду хуррамликда **Оқсаройда** ўтказди».

Шарафиддин Али Яздийда шу воқеага бошқачароқ ёндашувни кузатдим. Омул ва Соридан Самарқандга қайтиб келгач, «ул ёз Соҳибқирон айшу ишрат била анда ўлтурди. Қиш бўлғоида **Занжирсаройга** бориб, ул қиш анда қишлади», дейилади. Икки муаррихнинг бир воқеага бўлган муносабати мағзини чақиб кўришга ботиндим. 1385 йилнинг қиши, Шаҳрисабз Оқсаройининг фиштлардан тикланаётган қомати қалъа деворидан баландлаб, узоқлардан ҳам кўзга ташланадиган бўлиб қолган вақтлар. Қурилишда иш қайнагандан қайнаган, Шаҳрисабзнинг теварак-атрофи чодиру чайлалардан тўлиб кетган эди. Бу ҳолни ҳам тасаввур қилдим, ҳам кўнгилдан кечирдим. Шундай чала иморатда Соҳибқирон қишлаши ҳақиқатга тўғри келадими? Муаррих ё котиб бу ўринда Занжирсаройни янглиштирган. Занжирсарой Қарши ва Бухоро оралиғида, ҳозирги Муборакнинг кўҳна Шаҳар мавзеида жойлашган, пишиқ фиштдан қурилган, сўнги

Чигатой хони Қозонхоннинг пойтахти – қароргоҳи эди. Занжирсаройнинг яшаш учун барча қулайликларга эга кошона бўлганлиги маълум. Атрофида катта қўшин жойлашадиган «йўлдош» шаҳарчалари бўлган Занжирсарой олиймақом ташрифлар учун жуда ўнгай ва малоҳатли қўналға ҳисобланарди.

Фотиҳлик режалари улғайиб, Соҳибқирон 1386 йилда Эрон сари уч йиллик юришни бошлайди. Озарбайжон, Гуржистон, Қорабоғ тасарруфга киритилади. 1387 йилда эса тузкўр Тўхтамиш мушкулот туғдиради – Соҳибқирон ҳарбий сафардалиги вақтида Мовароуннаҳрга бостириб келади. Муҳташам Занжирсаройга ўт қўйилиб, ер билан яксон этилади. Занжирсаройни номардларча бузиш кейинчалик Тўхтамишга қимматга тушади.

Тарихий манбалардан шу йиллар воқеа-ҳодисаларини мутолаа қиларканман, ўйга ботаман. 51-52 ёшни қоралаётган Соҳибқирондаги шижоат, ақл-фаросат, куч-қувват ҳайратга солади. Бир томонда фатҳ этилган мулклар, иккинчи ёқда катта оилавий йўқотишлар, учинчи тарафда калтабин мулкгирларнинг орқадан қиладиган ҳужум ва хуружлари, буларни қўя турай, мамлакат аҳволи, ободлик юмушлари, адолат тизгинининг маҳкам ушланиши... Буларнинг ҳаммасига қандай вақт топишга улгуриш мумкин? Соҳибқирон эса ҳаммасига улгуради. 1390 йилда Амир Темур ҳазратларининг йўли яна бир сабаб билан Шаҳрисабзга тушади. Муаррих бу ҳақда, «Маҳ-

ди аъло Қадоқ Хотунким, Соҳибқирон отаси Тарағайбекнинг ҳарами муҳтарами эрди, бу жаҳон фонийдин саройи боқий сори кетти. Бу аламдин Ҳазратнинг муборак хотири асру мутаалам бўлди. Ани Кешга элтиб дафн этти. Бас, ош-сув бериб, фақир-мискинларга кўб нима анинг руҳи учун берди. Қиш чиққанда Ҳазрат Бухородин отланиб, Самарқанд сори мутаважжих бўлди. Йўлда ов солиб юруб, Қаршидан ўтуб, Кеш вилоятига етиб, Хашка суйиға (Кешкруд – Қашқадарё – П.Р.) тайин Оқёр мавзеъида тушти», дея батафсил маълумот беради. Бу олиймақом қадам ранжида, шубҳа йўқки, Оқсаройни кўздан кечириш, ишларнинг қандай боришини назорат этиш билан ҳам боғлиқ бўлган. Чунки Оқсарой қурилиши бошланганига роппа-роса 10 йил тўлаётган эди. Йиллар ўтиб борар, ишда эса сусткашлик сезиларли эди. Соҳибқироннинг хорижий сафарларда, жангу жадалларда бўлиши қурилишда узилишлар юз беришига сабаб бўлмай қолмаган. Ҳар галги олиймақом ташрифлар эса унга яна жон ва қанот бағишлаган. Олиймақом ташрифлар Амир Темур ҳазратлари беш йиллик ҳарбий сафарда бўлган йилларида ҳам Соҳибқирон номидан амалга оширилган пайтлар бўлади. 1394 йилнинг 17 августида ўғли Шоҳрух Мирзо Самарқандга масъул ваколат билан юборилади. Шоҳрух Мирзо зиммасига «дод адли ила машғул бўлуб, раъйо, фуқаро ва масокин аҳволаридин ғофил бўлмаслик» юкланади. Шоҳрух Мирзонинг Жай-

хундан ўтгани хабари олингач, «Мовароун-наҳр вилоятининг содот ва қазот ва даруғалари ўтрув келиб, Шаҳзодага кўруниш этиб, пешкашлар тортиб, сочқилар сочтилар. Шаҳзода юруб Кеш вилоятига тушди».

Шоҳрух Мирзо Шаҳрисабзда бўлиб, марқадлар тавофидан кейин шаҳардаги қурилишларни бориб кўради. Оқсарой бу пайтда ички ва ташқи безатилиш палласида бўлган. Бирон-бир эътироз бўлмаган ва Шоҳрух Мирзо Самарқандга жўнаб кетади.

Амир Темур ҳазратларининг шон-шавкатга бурканган беш йиллик юриши ниҳоясига етади ва у Эроннинг Ҳамадон вилоятидан пойтахти Самарқандга 1396 йилнинг ёзида йўлга чиқади. Низомиддин Шомийда бу сана жуда аниқ берилган. Бу ҳақда олдинроқда ёздим, Самарқандга қайтиш шаввол ойининг ўнинчи, душанба куни (1396 йил 17 июль) амалга ошади. Бу сана Ҳерман Вамберининг маълумотига мос келганлигини ҳам айтгандим. Шарафиддин Али Яздийда ҳам Соҳибқироннинг ватанига қайтиш санасида «Зафарнома»и аввал санасидан деярли фарқ йўқ. Иккала асар одатдагидай бир-бирини тасдиқлаш, тўлдириш, муқояса этиш хусусиятлари билан диққатга сазовор. Амир Темур ҳазратлари Амударёдан ўтиб, Хузор орқали Шаҳрисабзга келиб, «ўзи солган кўшкка тушади». Бу кўшк – Оқсарой эди. Буни Низомиддин Шомий шундай кўрсатади: «Амир Соҳибқирон бир қанча кун Кеш вилоятида, **Оқсаройда** турди,

тўйлар қилдилар, айшу ишрат додини бердилар, шодлик ва хурсандчилик билан кун ўтказдилар. Сўнг у ердан Самарқандга жўнаб, иззату комронлик қароргоҳида фароғатга чўмдилар». Шарафиддин Али Яздий ҳам, «ўзи солган кўшк»нинг Оқсарой эканлигини гапининг пировардида очик айтади. Амир Темур ҳазратлари узоқ сафардан қайтиб, Оқсаройда ўрнашгач, инсонийлик расм-русумларини адо этади, улуғ машойихлар, ота-онаси, фарзандлари, яқинлари қабрларини зиёрат қилади, кўп садақалар беради.

Муҳими, Оқсаройнинг битганлиги шарафига эл аҳлини мукофотлайди, «ҳар ердан уламолар ва фузалолар келиб эрди, барчани лутфу инъом билан хушвақт қилади». Амир Темур ҳазратлари шарафига шаҳзодалар, беклар барчаси навбат билан «Оқсаройда тўй этиб, айшу ишратқа машғул бўладилар».

Ҳерман Вамбери икки «Зафарнома»да Оқсаройнинг қурилиб, ишга тушишини, фикримча, Амир Темур ҳазратларининг 1396 йил июлида Оқсаройда бир неча кун яшаганлигидан келиб чиқиб, қатъий равишда айтган. Бу вақтда Оқсарой қурилишига оз эмас, кўп эмас, 16 йил бўлаётган ва шундай дейишга асослар етарли эди. Ҳерман Вамбери қурилишга 12 йил сарф этилганлигини айтадики, бунга ажабланмаслик керак. Улуғвор қаср ғояси гарчанд 1380 йилда туғилган бўлса-да, тажрибада мисли кўрилмаган, Шарқда, балки, жаҳонда танҳо бўлган салобатли иморат-

ни қуриш билан боғлиқ тайёргарлик ишлари икки-уч йил меъморчилик матлабларига мувофиқ кечикиб бошланган бўлиши табиий. Бу хусусда ривоятлар, нақллар, афсоналар бежизга тўқилмаган. Нима бўлганда ҳам, 1396 йил Оқсаройнинг қурилиши тугалланган йил, унинг биринчи яшовчиси, меҳмони ва мезбони Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари ва унинг фарзандлари, ҳарами, яқин беклари бўлган, дея қатъий айтиш ўринли бўлади. Хорижлик олимлар, сайёҳлар буни қачонлардир илғаган-у, биз бу ҳақда фахр-ифтихор билан айтишга негадир журъат қилмай келганмиз.

Соҳибқирон ҳазратлари беш йиллик фотиҳлик сафаридан қайтиб, бир йил давомида «Самарқанднинг арки ичинда Кўксаройда давлат била ўлтуруб, адлу дод била машғул бўлади». Пойтахтнинг шимол томонида Боғишимол боғини барпо эттиради ва зебли кўшк ҳам қурдиради. 1397 йилнинг ёзида, шаъбон ойида, муаррих Шарафиддин Али Яздий шаҳодат этганидек, пойтахтидан отланиб, Шаҳрисабз томон юради. Афтидан, ёз – саратон жуда иссиқ келган. Соҳибқирон роҳатни, ҳордиқни доим ўзи туғилиб ўсган, болалиги кечган Кешнинг сўлим жойларида, Қашқадарёнинг жилғалари бўйларида чиқаришни хуш кўрган. 1370 йил баҳоридан буён ҳар ҳолда шу удумга риоя қилинган. Мовароуннаҳр ҳокимиятига муяссар бўлиш юзланганда ҳам Кешнинг баҳаво майдонида икки ой (1370) машварат қилин-

ган, ҳам ҳордиқ, ҳам давлатни тузиш ишлари билан машғул бўлганди.

Амир Темур ҳазратлари шундан кейин орадан 27 йил кечиб, Шаҳрисабзни қўмсаб, унинг зилол сувлари хуморида «Кеш жилғасига тушуб, оқ уй ва чодирлар тиктуруб ўлтурди ва айшу ишрат била неча кун фароғат қилди. Ва андин кўчуб, шаҳарга бориб, **Оқсаройга тушти** ва муборак **Рамазонни анда** ўткарди. Ва саодат била андин кўчуб, Султон Артуҷ яйлоғига тушти».

Олиймақом ташриф Оқсаройнинг шаънини беҳад даражада улуғлаган эди. Бир ой давомида муборак рамазонни Оқсаройнинг кенг-мўл боғларида, олди очиқ айвонларида, биллур ҳовуз бўйида, баланд супаларида яқинлари билан биргаликда ўтказиш жуда катта эҳтиром белгиси эди. 1397 йилнинг рамазон санасини Оқсарой меъморий мажмуасининг бутун сақланиб қолган кўринарли жойларидан бирига эсдалик лавҳаси сифатида тарихга муҳрлаб қўйиш лозим. Оқсаройда кечган бир ой оламга татигулик дамлар эди.

Оқсарой битиб, нурпош таровати оламга овоза бўлгач, Соҳибқирон ҳеч бир муболағасиз, ундан кўнгил узолмайди. Орадан бир йил кечар-кечмас, Амир Темур ҳазратлари яна Шаҳрисабзга йўл олади. Тарихларда бу воқеа 1398 йилнинг баҳорида бўлганлиги қайд этилади. Шарафиддин Али Яздий бу ташриф ҳақида қуйидагиларни ёзади:

«Неча кундин сўнг кўчуб (Амир Темур ҳазратлари – П.Р.), Кеш сори мутаважжиҳ бўл-

ди. Ва йўлда бир тоғи воқеъ турурким, ул тоғдин Самарқандғача етти йағоч йўл турур ва ул тоғнинг оғзида оқар сув чиқиб борур эрди, Соҳибқирон ул тоғқа чиқиб кўрдиким, иморатқа лойиқ ер турур. Ва ҳар ердаким, ўшандоқ иморатқа қобил ер кўрса эрди, ул ерда албатта бир иморат солур эрди. Мунда етконда ҳукм қилдиким, «Боғи солсунларким, бу сув анда борғай ва ул боғнинг ичида қасри солсунлар!». Бас, ҳукм била анда боғи солиб, тугагандан сўнг ани Тахти Қароча от қўйдилар. Ва ҳазрат икки кун анда туруб кўчуб, тоғ этагидин Йом работиға бориб тушти ва андин кўчуб, Кешга етиб, турмай Элчи Балиғқа бориб туштилар. Ва неча кун анда туруб, айшу фароғат била ўткарди».

Оқсаройдан кейин Китоб ва Самарқанднинг Ургут мавзеси ораллиғидаги тоғда боғ ва қаср барпо этиш Ҳиндистон юришидан олдинги хайрли ишлар бўлганди. Тоғда обод қилинган боғ ва қаср Соҳибқироннинг улуғ бобоси шарафига Тахти Қорача боғи деб аталади.

Ҳиндистон юришидан зафар қучиб қайтган Амир Темур ҳазратлари 1399 йилнинг 7 мартада, сешанба куни «Зафарнома»да талқин этилганидек, «Кеш вилоятиға кириб, Шайх Шамсиддин Кулол мазориға бориб тавоф қилди. Андин чиқиб, ўзга машойихларнинг мазорига бориб тавоф қилди. Андин сўнг атосининг мазориға бориб тавоф қилди. Ва **ўн беш кун Оқсаройда ўлтуруб**, айшу фароғат қилди. Шаъбон ойининг ўн тўртида (21.04.1399)

Кеш шаҳридин кўчуб, Рўдак суйиға бориб тушти».

Бу олиймақом ташрифлар Оқсарой учун унинг муносиб қасри олий эканини тасдиқловчи буюк илтифот эди. Қаранг-а, йилдан йил ўтмай, имкон бўлди дегунча, Соҳибқирон Шаҳрисабзга, улуғлар тавофига келиб, Оқсаройга тушиб турган. Уч йиллик, беш йиллик юришларни муваффақиятли ортда қолдирган Амир Темур ҳазратлари истиқболида етти йиллик фотиҳлик юриши кўндаланг турарди. Шаҳрисабз, улуғлар руҳи, Оқсарой ўз соҳибига ҳар сафар руҳ, матонат, куч ва қудрат бағишлагандек эди. Етти йиллик муҳораба сари отланар экан, Амир Темур ҳазратлари 1399 йилнинг 10 сентябрида Ургутнинг Қаротепа боғига келиб тушади. Тунни ўтказиб, Шаҳрисабзга етиб келади. Одатдагидай, муқаддас билгани мозорларни зиёрат қилиб, Термизга жўнайди. Тарихнинг шу варақларини ўқир эканман, ўз соҳибини олис йўлга, узоқ муддатга кузатиб қолаётган Оқсаройнинг нурлари хира тортгандай туюлиб кетди менга.

Оқсарой кошнларининг тасаввуримда хира тортиши бежиз бўлмагандек. Етти йиллик сафардан Амир Темур ҳазратлари музаффар бўлиб қайтади. Самарқандда шон-шавкат билан давлат ишларини бошқаради, қўшалоқ тўйлар қилади. 1404 йил охирлаб борарди. Хитойга қилинадиган юриш Соҳибқиронга тинчлик бермасди. Нима сабабдандир, буюк сафар олдидан Соҳибқирон ҳазратларига удум бўлга-

нидек, ота юрти Кешга, улуғ зиёратгоҳларга қадам ранжида қилишга вақт топилмайди. Оқсарой остонасидан ҳатлаб ўтилмайди. Булар бари армондек туюлади. Авлиёлар ва Ота зиёратида, руҳий фотиҳаларда ҳикмат кўп экан, деган тўхтамга келаман.

Оқсарой ўз соҳибини 1399 йилнинг кузида маъюс кузатиб қолганича, қайтиб у зотнинг дийдорини кўрмади.

ОҚСАРОЙ ШОНЛАРИ ВА МУНГЛАРИ

Шаҳрисабз қалбида жойлашган, нигоҳини Самарқанд тарафга қаратган, осмонўпар кунгиралари нурталаш Оқсарой XIV асрнинг охирлари – XV аср бошларидаёқ афсонага айланган, шуҳрати Шарқу Ғарбга таралган эди. «Тарихи Рашидий» (1542) асари Кашмирда, Мирзо Ҳайдар томонидан ёзилган. У Кашмирда Султон Зайнул Обиддин томонидан барпо этилган Рождан қасри таърифини келтиради. Тасвир этилишича, қаср «ўн икки қаватли бўлиб, унинг айрим қаватларида эликта хона, бўлма ва айвонлари бор. Шундайин ҳашаматли ва улуғвор бино бошдан-оёқ ёғочдан қурилган. У жаҳоннинг саройлари янглиғ, яъни Табриздаги Султон Ёқуб «Ҳашт Беҳишт»и, Ҳиротдаги «Боғи Зоғон», «Боғи Сафед» ва «Боғи Шаҳр», Самарқанднинг «Кўксарой», «Оқсарой», «Боғи Дилкушо» ва «Боғи Бўлди» қасрлари сингари кўп хонали ва энг баланд иморатдир».

Зийрак китобхон Самарқанд қасрлари жумласида Оқсарой номи ҳам зикр этилганини

сезмай қолмайди. Бу XVI аср ўрталарида Ҳиндистонда ҳам Оқсарой доврўғи ёйилганлигини кўрсатувчи нишонлардан, дейишга кифоя. Темурийлар даврида Ҳиротда бунёд этилган қасрлар ҳам шуҳрат тутганлиги эътиборга сазовор.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Оқсаройнинг улўғворлиги таърифидида ишлатган бир ташбеҳи беназирлиги билан ажралиб туради. Оқсарой пештоқи ҳақида сўзлар экан, «мунча олий тоқ оламда кам нишон берулар. Дерларким Кисро тоқидин бу бийикрактур», дейди «Бобурнома» муаллифи.

«Кисро тоқи» – Кисро қурдирган қаср гумбази, пештоқи баландлиги афсонавий мезонга айланиб, ундан кейин қурилган саройлар, кошоналар юксакликда у билан тенглаша оладими ёки йўқлиги қиёс қилинган. Кисро Эрон подшоҳи Ҳусрав Анушервоннинг (Кисро – «Ҳусрав»нинг арабча талаффузи, шакли) лақаби бўлган. Анушервон қурдирган деворлар, юксакликка бўй чўзган кошона VI-VII асрлардаёқ афсоналарга ва дostonларда ташбеҳга айланиб улғурган эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур – шоҳлар қароргоҳдарининг билимдони ва жаҳонгашта аллома, Оқсаройнинг қиёсда Кисро қасридан буюкроқ – баланд ва улўғворроқ эканини изоҳга ҳожат қолдирмай, лўнда ва ихчам баҳосини берган.

Руи Гонсалес де Клавихо Оврўпонинг шоҳона қасрларини кўравериби, кўзи пишиб кетган

Кастилия элчиси Оқсаройнинг маҳобати, ички ва ташқи безатилишидан ҳайратга тушиб, «бошдан-оёқ зарқалланган бўлма ва ҳашаматли хоналарни шу қадар кўп кўрсатишдики, таърифини адо қилиб бўлмайди, бўлма ва хоналарга зарқал, зангори ва бошқа хил бўёқлар билан заргарона ҳал берилганки, чевар усталарга эга бўлган Париж ҳам бу нақшлардан ҳайратга тушиши ҳеч гап эмас», деб ёзади у.

Оқсаройнинг салобатли, шоҳона қасрлардан ўзига хос, айрича фарқларидан бири деворларининг бошдан-оёқ илоҳий, сиёсий, дунёвий битиклар билан безатилишида ҳам эди. Ўйлайманки, ёзувлар ва уларнинг матнлари ташаббуси Соҳибқирон ҳазратларига узвий боғлиқ бўлган. Вақти-вақти билан шиор руҳидаги мухтасар матнлар Оқсарой кошинкорларига етказиб турилган. Шунинг оқибати бўлса (яъни, ёзилажак матнларнинг бир вақтда эмас, аста-секин тўлдирилиб борилиши) керак, айрим матнлар ўлчамларга сиғмай, охирига етмаган. Оқсаройнинг бир неча чақирим жойдан бемалол ўқиш мумкин бўлган 2,8 м. гача катталикдаги ёзув – ҳикматларининг бир қисмигина ўқилиб, мағзи чақилган. Бизгача етиб келмаган яна қанча куфийдаги, сулсадаги битиклар XIX асрнинг 70-йилларига қадар фозиллар кўнглини ром этиб келган.

Оқсарой кўксида омон қолган айрим ҳикматлар, бошқаларига қараганда кейинроқ – 1394–1396 йилларда сирли кошинлар билан деворларда жило топган бўлса керак. Чунки

бу битикларда Оқсарой улуғланади, унинг бе-
назир чиройидан фахр туюлади ва Соҳибининг
куч-қудрати зикр этилади. «Бу ложувард
гумбазли, гўзалликда тенгсиз иморат, ранго
ранг нурлари пештоқ қуббаларида жилогла-
нувчи машъала мисолдир» – бу битикни му-
лоҳаза қилганда, аждодларимизнинг дидидан,
нафосатидан завққа тўласан, киши. Яна бир
танбеҳ ҳам кишини ушёр торттирмай қолмай-
ди: «Ман шакка фи валоятино ва караматино
фанзур ило иморатино» – «Агар бизнинг қув-
ват ва шавкатимизга шубҳанг бўлса, иморат-
ларимизга қара!». Бу узоқни ўйлаб, ҳуш ва ёт
назарларни эътиборга олиб, кўзга ташлана-
диган жойда улуғвор ҳарфлар билан битилган
огоҳлик муждаси эди. Оқсарой фақат дўст-
ларнигина эмас, турли юртлардан келадиган
меҳмонларни, Тўхтамиш каби муҳолифларни,
элчиларни (ҳатто турли қиёфадаги жосусларни)
қабул қилишга мўлжалланган эди. Клави-
хо, афсуски, Оқсарой «дарслигини» ўқиш ша-
рафига муяссар бўлмаган. Йўқса, у деворий
битиклар хусусида ўз қарашларини баён этган
бўларди.

Қадимшунослар Оқсарой ва унинг ҳовлиси-
да йирик тадқиқот ишларини амалга ошир-
ганлар. Кириш пештоқининг жанубий томо-
нида олиб борилган қазилма ишларида 1,5 м.
чуқурликда ёппасига гулдор кошинлар би-
лан орасталанган тағзамин кашф этилади.
Шарқий майдон 120, ғарбий майдон эса 140
кв. метрдан иборат бўлган. Ғарбий майдонда

ҳашамдор ҳовуз ўрни ҳам аниқланади. Пештоқ олдидан бошлаб, кошинлар тўшаб чиқилган майдон шарққа қараб 50, ғарб сарига 28, жанубий томонга 38 м.ни ташкил этади.

Оқсарой қасрининг ҳажми инсониятнинг иморатлар соҳасидаги онгига инқилобий таъсир кўрсатувчи омил бўлади. Қасрнинг эни 125 м, узунлиги 250 м бўлган. Бу – 3125 кв.м деган гап. Боғу роғларни ҳисоб қилмаганда ҳовли билан Оқсарой Шаҳрисабз қалъаси ичида 4805 кв.м. дан кўпроқ жойни ишғол қилиб турган. Бу XIV аср учун чинакамига мўъжизавий иншоот эди.

Бизнинг замонамизда 1999 йида пойтахтимиз Тошкентда бунёд этилган Оқсарой қароргоҳи майдони 5460 кв.м.ни эгаллайди. Қадимги бошқарув-маъмурий мажмуаларининг бир хусусияти – уларнинг ҳисорлар, мудофаа деворлари ичида солиниши бўлиб, нисбатан катта майдонни банд этиши мақбул кўрилмаган. Эндиликда бундай истеҳком деворларига ҳожат йўқ.

Шаҳрисабздаги Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари ташаббуси билан бунёд этилган Оқсарой қасри ўзбек халқининг ифтихори бўлиб келди. Улуғвор бинонинг босиб ўтган йўли халқимиз тарихининг узвий бир қисми ҳамдир. У халқимиз ақлий даҳосининг яхлит дурри-марвариди сифатида Шаҳрисабзни, Амир Темур ҳазратлари Ота юртини асрлар давомида безаб келди. Шаҳрисабзни Соҳибқирон исм-шарифи билан Оқсарой жаҳонга танит-

ганлигини, доврўгини ёйганлигини, ўзбек мейморчилигининг гултожи, сарвари бўлиб тарихда мангу қолганлигини алоҳида таъкидлагим келади.

Шундай маҳобатли, салобатли, гўзалликда тенгсиз Оқсарой нечун мажруҳ бўлиб қолди? Нечун ўзи билан тенгдош иморатлар қатори, осмонўпар тоқидан қаҳқашонга нурлар таралмади? Қадимшунос олима Лия Маньковская таъкидлаб айтганидек, «Оқсарой фишт масасининг метинлиги» ҳақида шубҳа бўлиши мумкин эмас-ку? Саволлар кўп, тарих барибир, бу қийноқли муаммоларнинг жўяли жавобини кечадан, бугундан, эртадан кутади. Кеча мубҳам, жим кечган, бугун фаол бўлса, эрта эса, ҳақиқатни кашф этмай қолмайди. Бунга ишонаман. Ҳали биз билмаган манбалар тадқиқ этилади, Оқсарой ҳақидаги мукаммал тарих юзага чиқади.

Амир Темур ҳазратлари вафотидан (1405) кейин Оқсаройнинг ҳоли нима кечган? Муаррих Абдураззоқ Самарқандий, Мовароуннаҳр сингари Шаҳрисабзнинг ҳам ўзаро босқинлар чорраҳаси бўлиб қолганлигини, бу ерда Халил Султон, Султон Ҳусайн тўқнашувлари, Шоҳрух Мирзо ва Улуғбек, Шоҳмалик олиб борган жангу жадаллар ҳақида хабар бериб ўтган. 1409–1410 йилларга келиб, Мовароуннаҳр Шоҳрух Мирзо номидан, унинг ўғли Улуғбек Мирзо томонидан бошқарила бошлагач, Шаҳрисабзга эътибор кучаяди. «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн»да ишорат этилганидек, Шаҳрисабз

қавмлари Улуғбек Мирзони Халил Султон ўзбошимчалигига қарши йилларида қўшин билан қувватлаб турган. Улуғбек Мирзо Самарқандда мустақкамлангач, Шаҳрисабзда бобоси удумини давом эттиради, Кўкгумбаз сингари олий иморатлар қурдиради. Шаҳрисабз Темурийлар бошига иш тушган пайтларда бошпана бўлган, деган таассурот қатъийлашди менда. Буни Соҳибқирон вафотидан 95 йил ўтиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ёғий сулола – Шайбонийларга қарши курашган дастлабки йилларида ҳам кузатиш мумкин.

«Бобурнома»да 1499–1500 йил воқеалари тафсил қилинар экан, шундай эътироф зикр этилади: «Хабар келдиким, Шайбонийхон Бухорони олиб, Самарқанд устига мутаважжих бўлди. Ул навоҳида бўлмоқни маслаҳат кўрмай, Кеш сари азимат қилдук. Бу Самарқанд бекларининг аксар кўчлари ҳам Кешда эди. Кешга келгандин бир-икки ҳафтадин сўнг хабар келдиким, Султон Али Мирзо Самарқандни Шайбонийхонга берди».

«Самарқанд бекларининг аксар кўчлари» эҳтиёт шарт Шаҳрисабзда, Оқсаройнинг мустақкам ҳисор билан ўраб олинган қалъасида сақланганлигини тушуниш мумкин. Шайбонийлар ўзаро ихтилофлардан путури кетиб бўлган, бирлаша олмаган Темурийлар мулкларини бирин-кетин қўлга киритадилар. XVI асрда яшаган шоир Муҳаммад Солиҳ (1455–1535) Шайбонийлар сулоласини кўкларга кўтариб мадҳ қилса-да, элу юрт ҳолига юраги

ачиган. У вайронагарликлар ҳақида очиқ-ойдин ёзар экан, икки сулола курашларининг Шаҳрисабзда қандай кечганлигини деярли тилга олмайди. Мовароуннаҳр бир ёқдан Шайбонийлар отлари туёқлари остида эзилган бўлса, юртнинг эгасиз қолиши доимо имкон пойлаб келган мўғуллар назаридан четда қолмайди. Хоника деган мўғул хонининг чопқунлари элнинг тинкасини қуритади:

*Эв била қўйни олиб эрди мўғул,
Теваю отни, ҳисорию чуғул.
Чун Самарқанд бу навъ ўлди хароб,
Бўлди кўп қаҳат бўлурга асбоб.
Ёлғиз ул шаҳрда ўлмади халқ,
Анда-ўқ лола каби сўлмади халқ.
Кеш била Қаршида ҳам кўп ўлди,
Андолар кўп киши зое бўлди.
Ўлди бисёр Бухорода доғи,
Бўлди кўпроқ элига марғ чоғи.
Юз минг одам ўлуб эркин, шояд,
Эвлари бузулиб эркин, шояд.*

Икки сулоланинг қирпичоқ йилларида тамаддунга ҳам дарз кетади. Амир Темур ҳазратлари «ҳар доим меҳр-муҳаббат билан» қараган Шаҳрисабз, Оқсарой оёқ-ости қилинади. Эл Бош эгасиз қолганда, ҳокимият курашлари авжига минганда, иморату қарслар ҳам вайроаликдан четда қолмайди. XVII асрда яшаган Малехо Самарқандийнинг «Музақкир ул-асҳоб» тазкирасининг мутолаа қилиш ҳали насиб этмади. Лекин билвосита бўл-

са-да, асар ҳақида тушунчам бор. 1948 йилда «Улуғ ўзбек шоири» деган салмоқли бир тўплам нашр этилган бўлиб, унда академик Яҳё Фуломнинг икки мақоласи берилган. Буюк олимнинг «XV асрда Ўрта Осиё шаҳарларида бинолар ансамблининг традицияси ҳақида» номли иши ҳали-ҳамон ўз илмий қимматини заррача бўлса-да пасайтирган эмас. Шайбонийлар сулоласи Мовароуннаҳрни тўла эгаллагач, Самарқанд, Кешдаги олий иморатларнинг ҳоли қандай кечганлигини, умумий тарзда бўлса-да кўз олдимда гавдалантира олдим. Домла шундай ёзадилар:

«Темур ва Темурийлар замонида мақбараларни мадрасалар биносига қўшиб юборишга кўп эътибор берилган. Темур замонида Самарқандда солинган мадраса, ҳозирги «Бибихоним» масжид жомеъи қаршисидаги «Мадрасайи Хоним» эди. Ҳозирги (1948 йил кўзда тугатилаётир – П.Р.) «Бибихоним мақбараси» деб аталган хароба ҳолидаги бино мазкур мадрасанинг бир қисми эди. Ва бу нарса, айниқса, Малехо томонидан шу равишда тасдиқланади: «Абдуллахон (1557–1598)нинг Самарқандда қилган ёмон ишларидан бири Темур солдирган масжид жомеъ рўпарасидаги Мадрасайи Хонимни вайрон қилишидир. Бу мадрасани шундай буздирдики, унда Хоним мақбарасидан бўлак ҳеч нарса қолмади».

Малехо Самарқандий бор гапни, ҳақ гапни ёзган, деб ўйлайман. Амир Темур пойтахти Самарқандда шунча харобаликлар юз берган

бир пайтда, Шаҳрисабз иморатлари ҳам ни-
фоқлик бузғунчиликларидан четда қолмаган.
Малеҳо Самарқандий «Кеш 1103 йилда (1691–
1692) Самарқанд каби хароба ҳолдадир», дея
бежиз ёзмаган. Инсоф юзасидан айтиладиган
ва кейинги асрлардаги мавжудликни ҳисоб-
га оладиган бўлсак, Абдуллахон Шаҳрисабз
меъморий мажмуаларини бошдан-оёқ бузди-
риб, вайрона ҳолига келтирди, дейиш ўта му-
болағали хулоса бўлур эди. Бу ҳақда ҳали гу-
рунглашамиз. Абдуллахоннинг қораловчилари
бўлганидек, оқловчилари ҳам бор.

Аштархонийлар даврида Шаҳрисабз кена-
гаслари катта куч сифатида шаклланган эди.
Оқсарой кенагас уруғининг очамайли, кейин
эса, қайрасоли тармоқлари беклари қарор-
гоҳлари вазифасини ўтаб келди. Шаҳрисабз
истеҳком деворлари бу даврда янада мус-
таҳкамланади, узайтирилади. Бухоро тахти
Манғит амирлари қўлига ўтгач, Шаҳрисабз ва
Китобда мустақиллик кайфияти, бошбошдоқ-
лик асорати авж нуқтага кўтарилади. Амир
Ҳайдар, Амир Насрулло ва Амир Музаффар-
лар бу икки бекликни итоатда сақлаш учун
ҳар йили қўшин тортадилар, қонли муҳора-
балар эл юрагини безиллатиб қўяди. Бундай
ўзаро жангу жадаллардан биргина фуқаролар
азият чекиб, бор будидан ажралиб қолганми?
Қалъа деворларига шикаст етди дегани, унинг
ичидаги қасрга, биноларга ҳам маълум зарар
бўлади, деган маънони англамайдимиз?

Ҳокимият талаблар биноларга бир гишт қўй-
иш ўрнига, эшикларни бузсалар, кўприкларга

ўт қўйсалар, охир-оқибатда бу калтабинликдан ким фойда кўради? Шаҳрисабз эли, элнинг кайвонилари шаҳарга файз ва барака бериб турган меъморий обидаларни кўз қорачиғидай асрашга уринганлар. Оқсарой Темурийлардан сўнг ҳам бир неча аср давомида ҳокимлар қароргоҳи бўлиб келган. Ҳатто Бухоро тахтига чиқадиган номзодлар Оқсаройга келиб, расм-русумларни адо этиб, бошга тож кийганлар. «Тарихий маълумотларда айтилишича, – деб ёзади Лия Маньковская, – ҳатто 1707 йилда ҳам Оқсаройнинг пештоқи тагида Бухоро хони Убайдуллахон тож кийиб, тахтга ўтирган, бу маълумот ҳам ўша вақтда ҳали пештоқ бутун эканлигидан далолат беради».

Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома» асарини оҳиста варақлайман. Субҳонқулихоннинг ўғли, Балҳда ҳокимият юритган Убайдуллахон муаррих кўрсатишича, 1114 ҳижрийнинг 23 жумадулаввалида (1702, сентябрь) Бухоро тахтига чиқади, Убайдуллахон Шаҳрисабз беклари билан муросани жойига қўйиш ҳаракатида бўлган. Икки ўртадаги яраш ҳам, барибир, натижа бермайди. Убайдуллахон 1711 йилда ўлдирилади. Оқсаройда тож кийиш рамзий бўлиб, Шаҳрисабз, Чироқчи ва Китоб беклари унинг ҳокимиятини расман тан олиш, хон сифатида қабул қилишларини англатар эди.

Бу даромад баёндан кузатилган мақсад – Оқсаройнинг XVIII аср бошида ҳали фаол бўлганидан, пештоқи, гумбази, безаклари жо-

йида эканлигидан хотиржам тортишлик эди. Муҳаммад Ҳакимхон Тўранинг «Мунтахаб ат-таворих» асарини зўр ҳафсала билан очаман. Мана, кенагас Валлабий бекларидан Дониёл Оталиқ ҳақидаги сатрлар:

«Дониёл оталиқ қирқ йил мустақил ҳукумат юргизиб, шундан Китоб шаҳридаги амирлиги йигирма саккиз йил бўлди, – деб ёзади муаррих. – Алқисса, Оталиқнинг вафоти бутун Шаҳрисабз ўлкаси бўйлаб ёйилди ва унинг ўлиmidан сўнг амирларнинг боши қотиб, нима қилиш лозимлигини билмай қолишди. Ҳатто бир умр шундай кунни кутиб яшаган айрим амирларнинг миясига молихулиё касали йўл топа бошлади. Шу аснода Шаҳрисабздан икки нафар одам келиб, Хўжақули парвоначини Шаҳрисабз амирлигига таклиф қилишади.

Ниҳоят, Оталиқнинг тобутини олдинроқ солиб, амирлар катта дабдаба билан Шаҳрисабз сари йўлга тушдик. Шаҳарга яқинлашгач, Хўжақулибийнинг укаси Бобобий чиқиб кутиб олди ва у ердан бийнинг укаси ҳамроҳлигида ҳой-ҳуй товушлари остида шаҳарга кириб, Оталиқни тўла обрў-эътибор билан тупроққа топширдик. Шундан сўнг Хўжақулибий парвоначи О қ с а р о й иморати остида қуш ташлади ва кенагаснинг барча миру амirlари йиғилишиб, Хўжақулибий парвоначини амирлик мансабига ўтқаздилар. Хўжақулибий амирлик **тахтига** қарор топгач, мамлакат ишларини тартибга солмоққа киришди». Дониёр Оталиқ, маълумки, ҳижрий 1256 йилнинг

17 раби ас-соний ойида (1840 йил 19 июнда) вафот этган.

Оқсарой ҳасби ҳолида 1842 йил боши ҳам унинг курраи заминда қад кериб турганидан далолат берадиган аниқ саналардан бири ҳисобланади. Ҳокимият илинжида Бобо додҳоҳнинг акаси Хўжақулибийга иккилик қилиши, қайнотаси Абдулкарим мироҳўрни бир кун бўлса-да, Оқсаройда тахтга чиқариши воқеаси содир бўлади. «Мунтахаб ат-таворих»да бу ҳақда «Бобо додҳоҳ иш қўлдан чиққанини англаб, нима қиларини билмай қолди ва қўрққанидан Шаҳрисабз ҳукуматини қайинотаси Абдулкарим мироҳўр ибн Бекназарбий валинаъмига топшириб, дарҳол унинг номига жар солдирибди. Ўша ондаёқ Абдулкарим мироҳўр О қ с а р о й га кириб, ҳукумат ўриндигига ёнбошлабди». Бу воқеа 1842 йил 30 январда рўй берган. Бу ўринда Абдулкарим мироҳўрнинг бир кунлик ҳокимияти эмас, Оқсаройнинг ҳокимият қароргоҳи сифатида **ўриндиг** – ҳокимлик тахтгоҳ жойи бўлиб турганлиги аҳамиятлидир.

Шаҳрисабзни кенагас Валлабийлар идора қилиб турар экан, Оқсарой ҳокимликнинг маъмурий-бошқарув биноси сифатида бардавом бўлади. Бу Россия империясининг тажовузи Бухоро хонлиги сарҳадларини қамраб олгунига қадар давом этади. Амир Музаффар отаси Амир Насруллодан ҳам ўтиб, Шаҳрисабз ва Китоб беклигига қарши қўлидан келган барча чораларни кўради. Амир Насрулло даврида

Шаҳрисабзда, Оқсаройда ҳоким Ашурбекбий, Китоб Афросиёбида эса Зокирбий Бурбажал ҳокимликка қўйилган.

Муаррих Мирзо Абдулазим Сомий шу давр воқеаларини қаламга олар экан, «Шаҳрисабз аҳли Амир Насруллоҳдан катта туҳфалар олар эди, Амир Музаффар эса зикна эди. Шу сабабли, ундан ихлоси қайтадилар. Шаҳрисабзда Ҳакимбекбий, Китобда Жўрабекбий, Тўғоймуродбекбийлар Амирдан илтифот кўрмай, ҳафсалалари пир бўлиб, ундан юз ўтирадилар. Бу вақтда Шаҳрисабзда «ўз даврининг буюк киши» бўлган Иброҳим парвоначи ҳокимликка юборилган эди. Амир Музаффар Шаҳрисабз сафаридан қайтиб, Иброҳим парвоначини вазифасидан бекор қилади ва ўрнига қалмоқ Одил парвоначини ҳокимликка қўяди.

Шаҳрисабз беклари ва эли Амир Музаффар тайинлаган ҳокимдан норози бўлиб, исён ҳозирлигини кўрадилар. Исён кўтарилади ва Амир Музаффар қўйган амалдорлар қўлга олиниб, зиндонбанд этилади. Оқсарой тахтига Ҳакимбий, Китоб Афросиёбига Жўрабек, Ўртақўрғонга Тўғоймурод ҳоким бўлади. Амир Музаффарнинг саъй-ҳаракатлари, кўшин тортишлари беҳуда кетади. Икки ўртада сулҳ қарор топади, Шаҳрисабз ва Китоб бир неча йиллар давомида деярли мустақил ҳаёт кечиради. Ҳакимбий кексайиб вафот этади, ўрнига ўғли Бобобек Шаҳрисабз ҳокимиятини эгаллайди.

Ихтилофлар ҳар доим алангаланиб турган. Бу ўртада Россия империясининг Бухоро

мулкларини бирин-кетин тортиб олиши, Жиззах, Самарқанд, Каттақўрғон шаҳарларининг мағлубияти, Зирабулоқдаги ҳал қилувчи жанг ва ярим тобе-вассаллик қисматига рози бўлиш воқеалари бўлиб ўтади. Амир Музаффар Россия империяси билан «яқинлигидан» фойдаланиб, саркаш ҳокимларни орадан кўтариш учун генерал К. П. фон Кауфмандан ҳарбий ёрдам сўрашга мажбур бўлади.

Муаррих Абдулазим Сомий Россия империяси кўшинларининг Шаҳрисабз ва Китоб бекликлари устига босиб келишини ҳижрий 1290 (1873) деб кўрсатади. Россия империяси ҳарбийлари ҳужжатларида бу босқин 1288 ҳижрийда, яъни 1870 йил кузида бўлганлиги қайд этилади. «Шаҳрисабз тарихи» (2011) китобимда Шаҳрисабз ва Китобнинг руслар томонидан босиб олиниши, Жўрабек ва Бобобекларнинг Худоёрхон ҳузурига, Қўқонга кетишлари тўғрисида босқинчиларнинг ўз кундалик ҳужжатлари асосида батафсил фикр юритганман. Бу ўринда муаррих Мирзо Абдулазим Сомийнинг хулосаловчи сўзларини келтириб ўтиш билан чекланаман. Чунки бу сўзлар Россия империяси генерали Абрамовнинг ўз бошлиқларига берган рапортларида акс этмаган. «Тарихи салотини Манғития доруссалтана Бухорои шариф» муаллифи шундай дейди:

«Насронийлар кўшини аввал Китобга дахл қилдилар, уч соат ичида уни босиб олдилар, сўнг Шаҳрисабзга етиб келдилар ва катта куч

сарфламай, шаҳарии эгалладилар ва талон-тарож қилдилар. Руслар бу жойлар ҳокимларини қочириб, бу ҳақда Тўхтамиш иноққа (Амир Музаффар тайинлаган янги ҳоким – П.Р.) хабар юбориб, уни олиб келдилар ва ҳокимият-ни унга топшириб, Самарқандга қайтиб кетдилар».

Шаҳрисабз ва Китобни қонга белаб «қайтиб кетган» рус қўшинлари бу ҳужумга қандай тайёргарлик кўрганлигини ихтисор қилиб бўлса-да, бир оғиз гап айтиб ўтиш жоиз. Шаҳрисабз ва Китобни босиб олиш тафсилоти генерал-майор Абрамовнинг Туркистон ҳарбий округи қўшинлари қўмондони К.П. фон Кауфманга 1870 йил 31 августда ёзган 591-рақамли рапортида ўз аксини топган. «Сиз жаноби олийларининг буйруғингизга мувофиқ, Шаҳрисабз бекларига қарши ҳаракат қилиш учун Зарафшон округи қўшинларидан «Шаҳрисабз» деган умумий ном остида отряд тузилди... Шаҳрисабз отряди таркибига: 3-Туркистон линия батальонининг ҳаммаси, 9-батальоннинг 4 та ротаси, 3-отлиқ дивизиони, 2 та тоғ тўпи, ракета батареяси, Оренбург казаклар полкининг 200, Сибирь казак полкининг 150 жангчиси киритилди. Бунинг устига, захира сифатида 6-батальоннинг 2 ротаси юборилди», дейди у босқинчи кучларнинг қурол-яроғларининг ҳисобини айтар экан.

Генерал Абрамов 1870 йилнинг 15 августи ҳақида гапирар экан, «Мен Шарга (Шаҳрисабзга – П.Р.) бордим. Аҳоли шаҳардан 3 чақи-

римча берида мени нон-туз билан қарши олди», деб, гўё тўп ва милтиқлардан, ракета мосламаларидан биронта ўқ узилмагандай ҳаволаниб мақтанади.

Д.Н. Логофет Қаршининг, ундан кейин Шаҳрисабз ва Китобнинг «рус қуролининг кучи ва кўлоб бўлиб тўкилган рус қони эвазига олинган Шаҳрисабз ва Китобдек улкан беклик Бухоро Амирига берилади», дея ҳақиқатни ҳаспўшловчи пардани юлқиб ташлайди. Нега бу сўзларни таъкиди билан урғу бериб келтираётирман? Бунда бевосита Оқсарой тақдирига раҳна солган, кошинларга кўрғошин юқи сачраган излар бордек. Чунки ёпиғлик қозон ёпиғлигича қолиб келган, ҳақиқатни кўрган-билган одамлар бир аср давомида ҳаётдан қайтганлар, воқеалар унутилган, вақтида бу ҳақда гапириш, ёзиш эса тазйиқларга сабаб бўлмай қолмасди.

Генерал яширганни Д.Н. Логофет ошкор қилган. У Бухоро хонлигини Россия таркибига қўшиб олишнинг ашаддий тарафдори эди. Қаршининг, Шаҳрисабзнинг, Китобнинг «рус қуроли кучи ва тўкилган қони эвазига» босиб олинишини маъқулагани ҳолда бу мулкларнинг қайта Амир Музаффарга олиб берилишини кечира олмайди. **«Рус қуроли кучи»** иборасига эътибор берайлик. Тоғ тўплари қоя ва чўққиларни ушатишга қодир эди. Ракета мосламалари деворларни ўпириб, кунпаякун қиларди. Энди шу ерда ҳазин чекинишдан сўнг, мақсадга кўчай.

1870 йилдан кейин Д.Н. Логофет айтганидек, Шаҳрисабзнинг уч томонлама қамал исканжасида қолган пайтида содир бўлган ҳужумлар оқибатида Оқсарой... вайрона, қулаган, хароб ҳолида, деган совуқ ташбеҳлар билан турланадиган бўлиб қолади. Гапнинг қаерга бораётганлигини фаҳмлаётгандирсиз. Д.Н. Логофет «Генерал Абрамовнинг рус қўшинлари отряди Шаҳрисабз ўлкасига кирганда, Бухоро лашкари шаҳарга ғарб томонидан яқинлашиб келган эди. Уч томонлама қамал қилинган (Михайловский, Соковнин, Бухоро қўшини) Шаҳрисабз, Китоб ва Яккабоғ олингандан сўнг, Шаҳрисабз беклари Қўқонга қочди», деб кибрланишни ўринлатган эди.

Шаҳрисабз ва Китоб босқинидан 3-4 йил ўтиб, Шаҳрисабзга Бухоро хонлиги, унинг тоғлик бекликлари ҳақида асарлар ёзган Н.А. Маев келади. У, назаримда, биринчилардан бўлиб, Оқсарой хароба ҳолга тушгани ҳақида ёзма равишда хабар берган Россия империяси намояндаларидан эди. Н.А. Маев 1875 йилда босилган «Бухоро хонлиги очерки» асарида шундай деб ёзади:

«Темурнинг ҳашаматли Оқсаройи Бухоронинг шу даврдаги ҳамма иморатларида кузатилганидек, харобаликдан иборатдир. Шунга қарамасдан, бу вайрона ҳозир ҳам ўзининг беназир гўзаллиги билан ром этади. Жанубий тарафдан **гумбаз қолдиқлари** яққол билиниб туради, вақтида иморат беагаи бўлган бу гумбаз ҳозирда нураган бўлиб, ундан кошинлар

ва ёзувлар билан безатилган икки баланд девор сақланиб қолган».

Бу сўзларни чуқур мушоҳада этиш айрим табиий саволларга йўл очади. 1842 йилда тахтгоҳлари жиҳозланган, фаол хизматда бўлган Оқсарой орадан 30 йилдан ортиқ вақт ўтиб, нурашга тушибди-да?! XIV асрнинг 90-йилларидан заминга мустаҳкам оёқ қўйиб, кўкка қад кериб, XV, XVI, XVII, XVIII ва XIX асрнинг 70-йилига қадар савлат тўкиб турган Оқсарой қандайдир чорак аср издиҳомларига тоб беролмабди-да. Эҳ, аттанг. Яхшиямки, Н.А. Маев генерал Абрамов кўшинлари ва Амир Музаффар лашкари босқинидан кўп ўтмай Шаҳрисабзга қадам ранжида қилган экан. Йўқса, Оқсарой қачон қулаганлиги ҳақида турлича каромат қилиш пойгага айланармиди? Пойгага айланди ҳам. Оқсарой вайронага дўнгани тўғрисида, бу харобалик қачон юз бергани бобида турланувчи фикрлар кўп бўлди. Бирор киши шундай мустаҳкам, муаззам меъморий мажмуа нураши энг баланд нуқта – гумбаз ва пештоқнинг ўпирилишидан бошлангани сабаби хусусида бош қотирмади. Ҳамма бирдек, бир-бирини такрорлавчи жўровоз билан «қулади, вайрон бўлди, Абдуллахон бузди, ғишталарини ташиб кетди», қабалидаги фаразлардан нарига силжий олмади.

Оқсарой чинакамига ташқи таъсир бўлмаса, харобаликка юз тутадиган иморат эмасди. Унинг тамали теран, ғишtlари сара, қир аралашмаси асрлар давомида ғишtlарни, кошин-

ларни метиндай ушлаб туришга қодир эди. Қир аралашмаси асрий иншоотларда, сардобаларда тажрибадан ўтган, сувга, ёмғиру қорга, иссиғу совуққа ўта чидамли ноёб қурилиш ашёси эди. Улуғ аждодларимизнинг, омилкор меъморларнинг ўлмас ихтироси юртимизнинг бирор мавзесидаги улкан биноларда асло панд бермаган эди. Оқсарой ҳам бундан мустасно эмасди.

Д.Н.Логофетнинг «рус қуролининг кучи» деган ибораси тилсимнинг калити бўлиб туюлади менга. Рус қўшинлари Қаршини Амир Музаффарга олиб беришда шаҳарини қандай вайрон қилганлигини бир эслаб кўрайлик. Оқсарой генерал Абрамов ҳаракат қилаётган Китоб йўлида Самарқандга мағрур боқиб турарди. Хув Тахти Қорачадан, Жом йўлидан босиб келаётган Михайловский ва Соковнин гуруҳлари сипохийлари кўзини Оқсарой қуббаларидан таралаётган нур шамғалат қилиб турган. Шаҳар тақдирини ҳал қилиш, кишилар кўнглига қўрқув солиш учун иккала тоғ замбараги биратўла – бири гумбазга, бири пештоққа қаратилиб, бўшатилмаганига ким кафолат беради?

«Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар» (1998) китобида фикримга далда шундай сўзлар бор: «Девор бўйлаб (гап Шаҳрисабз-Китоб мудофаа истехкоми ҳақида – П.Р.) чуқур хандақлар қазилган. Деворнинг ўзи ҳам анчагина қалин бўлганки, 1870 йил 13 августда иккита рус батареясига бу деворларни хужум билан эгаллашга буйруқ берилганда, девор

уларнинг оловли ҳужумларига (яъни тўп ўқларига) анча вақт бардош берган». Ўша пайтда босқинчилар тўпларни қандай ишга солганлигини деворларнинг, иморатларнинг тили бўлсайди, баралла айтган бўларди.

Мана, рус қуролининг ёвуз, қабоҳатли кучи. Тарихий саналарнинг бир-бирига мувофиқ тушишини айтмайсизми? 1842 йилда бус-бутун бўлган Оқсарой 1870 йилда гумбази қулашга маҳкум этилган. 1874–1875 йилда Оқсаройни кузатган Н.А. Маев кўз ўнгида ҳали унинг асоси – таг қисми сақланиб турган.

XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб, Н. А. Маевнинг Оқсарой ҳақидаги хабаридан кейин ҳарбий мундирдаги олимлар унга қизиқиш қоладилар. Деворлардаги ҳали барҳаёт бўлган ёзувларни ўқишга киришилади, суратлари олинади, тарҳи ҳақида фикрлар айтилади. А. Кун, Н. Петровский, Дубровин, Н. Ситняковский, В. Вяткин, Б. Денике, Э. Кон-Винер, А. Якубовский, Б. Засипкин, ҳатто 1925 йилда В.В. Бартольд Оқсаройга келиб, уни ўз кўзлари билан кўради. Ўйлайманки, бу қизиқишлар, суратга олишлар, харитаю режа, тарҳ тузилмаларини ишлашлар нега олдинроқ амалга оширилмаган? Ахир Бухоро хонлиги Россия империясининг вассали эди, бас, Қарши сингари Шаҳрисабз дарвозалари рус корчалонлари, шунингдек, сайёҳу олимлари учун ҳам очик эди-ку?!

Фаразда кезинаман. Ўша пайтда, ҳали гумбаз етган зарбдан ўпирилиб, қулай бошлаган, Н.А. Маев келганида гумбаз таги – асоси тур-

ган вақтларда уни таъмирлаш масаласи кўтарилганда қандай бўларди? Буни ҳеч бўлмаса, маҳаллий амалдорлар ўйлаб кўрганлар. Аммо гумбаз ниҳоят катта, пештоққа ҳам зил кетган, уларни тиклаш ва таъмирлашга ҳокимликнинг кучи ва сармояси етмас, Бухоро амирлиги бу ташаббусни қувватламас эди. Оқсарой тақдирининг четга суриб қўйилишига, қолгани қисмат ҳукмига ҳавола этилишига шулар сабаб бўлган, деган фикрга келдим. Шу ҳулосага келдим, унга жуда-жуда ишонгим келиб кетди. Ахир асрлар давомида Оқсаройнинг қад ростлаб туришига одамлар боғланиб қолган, уни илоҳий таянчми, орқами, қудратми ё омадми деб билар эдилар. Балки Оқсарой таъмирланар, пештоқи нисбатан тез тикланар, гумбази ҳам олдинги ҳолига келган бўларди. Аммо қисмат равиши бошқача бўлди.

Ҳокимият Советлар қўлига ўтди. XX асрнинг 20-йилларида йўқсиллар маданий-оқартув ташкилоти (Пролеткульт) ҳукм сурган даврда мумтоз обидаларга ялпи ҳужум уюштирилди.

Шаҳрисабзда 1920 йилнинг 24 декабрида бўлиб ўтган мустабид Совет тузумига қарши умумхалқ қуроли кўзғолони Файзулло Хўжаев бошчилигида Бухоро халқ совет республикаси нозирлар кенгашининг 15 нозири иштирокида бостирилишида Бенбин деган бир кимса томонидан Оқсарой тўпга тутилган экан. Пилта замбаракни ўқлашда порох портлаб, Бенбиннинг кўзлари кўр бўлиб, офир жароҳат олган экан.

Оқсарой 1870 йилги зарбадан кейин, орадан 50 йил ўтиб, яна тўпга нишон бўлади. Илгари манжанақлар қалъа деворларини бузишда ишлатилган. Замбарак ўқлари изларини Оқсаройнинг деворларида ҳали-ҳамон кузатиш мумкин. Қўл билан бузиш бошқа-ю, замбарак ядролари билан ўпириш, ўйиш бошқа, бу икки хил раҳнагарликни фарқлаш унчалик қийин эмас. Оқсаройнинг қулаган гумбазию пештоқини ҳозирги замоннинг қудратли техника воситалари ҳам бу тахлит вайрон қилолмасди. Бу узоқдан, ниҳоятда кучли зарб билан уриб ағдарилишдан етган харобаликлар. Иккинчи зарба 1920 йил охирида «ўлганнинг устига тепган» қабилида амалга оширилган.

Айтаётганларим фараз ё тахмин натижалари эмас. Ўтган асрнинг 60-йилларида Шаҳрисабзда муҳтарам кексалардан бу гапларни эшитганман. Бу бобдаги тарихий далиллар шу хулосага келишга асос беради. Қолаверса, бунга оид манбалар жонкуяр бир Шаҳрисабзийнинг ёдгор қолган бисотида сақланиб тургандир. Балки Оқсарой тарихи тўла ёруғликка чиқиб, элу халқимиз бор ҳақиқатдан баҳраманд бўлар. Бунга ишончим комил.

Мустабид қизил салтанат даврида «ёпиғлик қозон ёпиғлигича» қолиши одатдаги ҳол эди. Мафкура майлига имо-ишорасиз тушунадиган, фикр-мулоҳазасини пинҳон тутишга кўникиб қолган олимлар, тадқиқотчилар ўзлари билган-билмаган ҳолда истибдод тузуми фойдасига қалам тебратишга мажбур эдилар.

Буни Оқсарой ва унинг қачон вайрон бўлганлиги тўғрисидаги қарашлар мисолида ҳам кўриш имкони бор.

Қадрлайдиганим атоқли олима Галина Анатольевна Пугаченкова Шаҳрисабз ва унинг меъморий ёдгорликлари, санъати тарихи бобида катта ишларни амалга оширган. Замона тутуми буюк олимани ҳам чалғитмай қолмаган. Мана бу сўзларга диққатни қаратайлик, олима шундай дейди:

«Оқсарой Темурийлар сулоласидан сал узоқроқ яшади. XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухоро ҳукмдори Абдуллахон Шаҳрисабзни неча бор қамал қилиб, Темурнинг маҳобатли иншоотини бузишга амр қилди. Унинг фиштарини аъло сифатли қурилиш хом ашёси сифатида ташиб кетдилар.

Афсонада айтиладики, Абдуллахон Шаҳрисабзга келаётганида бир куни узоқдан Оқсаройнинг юксақлигига кўзи тушиб, гўё шаҳарга яқинлашиб қолганини ҳис қилиб, тезроқ етиш учун энг яхши тезчопар бедовини қистаб ҳайдабди. Чопишдан бедов зўриқиб, йиқилиб ўлибди. Сарой эса ҳамон ҳайбат билан маҳлиё этиб тураркан. Масофани чўтлашда адашган Абдуллахон ўшанда қаттиқ аччиқланиб, уни бузишга фармон берган экан.

Темур ва Темурийлар давридаги улўфвор иншоотларни бузиш билан, ҳақиқатда, Абдуллахон халқ онгидан Шайбонийлар томонидан афдарилган сулоланинг буюклиги хотирасини ювиб ташламоқчи бўлган. Эҳтимолларга кўра,

XVIII асрнинг иккинчи ярмида Оқсаройдан пойдевор ва пештоқнинг бир қисми қолган эди».

Келтирганим иқтибосдаги санага эътиборни қаратмоқчиман. Олима XVIII асрнинг иккинчи ярмида (яъни, 1750 йилдан кейин) Оқсаройнинг пойдевори ва пештоқидан бир қисмигина қолган эди, дейди. Галина Анатольевна яна дейдики, «шу вақтда собиқ кошона ўрнида Шаҳрисабз бегининг «ўрда»си – хўжалик ҳовлиси қўналғаси ўрнашган эди. «Ўрда»нинг ўзи эса пештоқ олдида, уни деворлари билан ярим тўсган ҳолда жойлашган эди».

Муҳаммад Ҳакимхон Тўра Шаҳрисабз ва Китобда узоқ яшаган, икки бекликка ҳам яқин киши бўлган. Олдинда кўрдикки, Оқсаройнинг XVIII асрнинг 40-йиллари бошларида ҳали фаолият устида бўлганлигини муаррих, пештоқига тақаб ўрда қурган, шу ўрдада «ён-бошлаб ётган», деган аниқ жумлани, ақалли шунга ишоратли сўзни зикр этмаган. Ҳолбуки, Ҳакимхон Тўра Шаҳрисабз ва Китобда шу даврда кечган воқеаларни тафсилотли ҳикоя қилишдан асло толиқмаган.

Галина Анатольевнанинг бу қарашлари унинг 1976 йилда Москвада нашр этилган, 50 минг нусхада тарқалган «Термиз. Шаҳрисабз. Хива» деб номланган рисоласида ўз аксини топган. Бу рисола оммалашгандан кейин Оқсаройнинг қулаб, вайронага айланиши ҳақидаги фикрлар ҳукмнамо тус олиб кетди. 1979 йилда Тошкентда чоп этилган йўл кўр-

саткичга разм соламан. Йирик қадимшунос олима Лия Юльевна Маньковская қаламига мансуб «Қашқадарё воҳасининг архитектура ёдгорликлари» китобчасининг 17-бетини очаман. Ва шундай сўзларни ўқийман:

«Муҳташам бинодан ҳозир фақат кираве-ришдаги пештоқнинг бир-биридан ажралган икки асоси сақланиб қолган, холос. Дарҳақиқат, бундан 200 йил муқаддам қулаб тушган Оқсаройнинг кириш пештоқи чиндан ҳам Ўрта Осиёда энг йирик пештоқ бўлиб, унинг равоқ оралиғи 22,5 метрдир».

Ҳисоб-китоб қилиб кўрайлик. Агар Галина Анатольевна Оқсаройнинг қулашини XVIII асрнинг иккинчи ярмида деб мавҳумроқ айтган бўлса, Лия Юльевна очиқ-ойдин бу санани 1779 йил (1979-200=1779) деб белгилаб беради. Таниқли олима Лия Юльевна Маньковскаянинг бир фикри диққатни жалб этади. «Оқсарой харобаларидан шаҳар эҳтиёжлари учун, – деб ёзади олима – анча вақтгача гишт териб олишган». Шу гапни шаҳрисабзлик фозиллардан мен ҳам эшитганман. Ўтган асрнинг 20-30-йилларида советлаштириш даврида Оқсарой ҳовлиларида уюм-уюм бўлиб ётган гиштлар кутубхона, қизил чойхона ва иморатлар қуришда ишлатилганлигини айтиб беришганди.

Бир ҳақиқатни тан олиш керак, Г.А. Пугаченкова шаҳар беги ўрдаси Оқсарой пештоқи олдида, унга тақаб қурилган деганда янглишган эмас. Шундай қалама ўрда қурилган. Бу фақат Россия империяси Шаҳрисабзни қайта

Амир Музаффар тобелигига бергандан сўнг Амир томонидан қўйилган ҳокимлар (Тўхтамиш иноқ) орқали 1875–1880 йилларда тикланган. Амир Музаффар кенагаслар зиддига қўйган Тўхтамиш иноқ ўзини Бобобек, Жўрабекдан устун қўяди. Қолаверса, Оқсарой пештоқи бу вақтда бутун, гумбаз эса тўплар ўқи захмидан илма-тешик аҳволда эди.

1976 йилдан кейин бирон-бир муносабат билан Оқсарой тилга олинган мақолаю рисола, йўл кўрсаткичларда кошонанинг 200 йил муқаддам қулаганлиги қайта-қайта таъкидланаверади. Давримизнинг фидойи муаррихлари орасида ўз фикри, танқидий ёндашуви билан муносабат билдирганлар борлиги диққатга лойиқ. Йўқса, В.В. Бартольд, Г.А. Пугаченкова каби собиқ совет даври фанининг корифейларидан бири ҳукмнамо мулоҳаза билдирса, мағзини чақмай дастак қилиб олувчилар, бугунга қадар судраб келувчилар кам дейсизми? Марҳум тарихшунос Саттор Турдиев ўз қарашларига эга фидойи олим эди. У киши 1996 йилда ёзган мақоласида «Оқсаройнинг бундан юз йил муқаддам нураб тушган кириш пештоқи Марказий Осиёда энг йирик пештоқ бўлиб, оралиқ равоғи 22,5 метр бўлган», дейди. Мазкур иқтибосда муҳим ва янги фикр Оқсаройнинг юз йил олдин – 1896 йилда нураб тушганлиги қайдидир. Шу йилларга оид фотосуратларда ҳали Оқсаройнинг қомати чўкиб қолмаганлиги, қалъа деворлари, ёндағи иморатлар бус-бутунлиги акс этиб туради.

АБДУЛЛАХОН ВА ОҚСАРОЙ

Ваъда қилганимдек, Шайбонийзода ва уларнинг энг тетиғи марказлашган давлат учун кўп йиллар уруғ-аймоғи билан ўзаро курашлар олиб борган Абдуллахон II ҳақида тўхталиб, Оқсарой билан ораларидаги муносабатни тушунтиришга интилиб кўраман. Юқорида айтганимдек, Абдуллахоннинг меъморий обидаларни сулолавий торфёшлик билан бузишга бўлган «машғулотининг» қораловчилари бўлганидек, вақти келиб, ёзганлари оқловчилик вазифасини ўтовчилари ҳам бор эди.

Абдуллахон Мовароуннаҳр, Хуросон учун қирпичоқ бўлиб ётган Шайбоний уруғининг бири эди. Аста-секин унга омад кулиб боқадди. Абдуллахон (1533–1598) 40 йил ҳукм суради. Умрининг аксар қисмини мулкгирликда кечиради. 1557 йилда Бухорони, 1569 йилда Самарқандни, 1567 йилда Шаҳрисабзни, 1572 йилда Балх ва Ҳисорни, 1582 йилда Тошкент, Туркистон, Фарғонани, 1583 йили Хуросонни, 1595 йили Хоразмни тасарруфига олади. Абдуллахоннинг Қашқадарё воҳасидаги курашлари анча эрта бошланган. 1552 йилда Қаршини қўлга киритади, кўп ўтмай Шаҳрисабзни Шайбонийзода Бурундуқ султоннинг ўғли Ҳошим султондан тортиб олиб, укаси Ибодулло султонни Шаҳрисабз ҳокимлигига тайин қилади. 1553 йилда Тошкентдан Наврўз Аҳмадхон Шаҳрисабзга талаб солиб келади. Унинг ёрдамида яна Ҳошим султон Шаҳрисабз ҳокимлигига эришади. Наврўз Аҳмадхон-

нинг хуружи бир қадар чўзилади. Абдуллахон Ҳошим султонни даф қилиш учун 1563 йилда Шаҳрисабзга юриш бошлайди.

Абдуллахон II тарихини ёзган Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий 2 жилдик «Абдуллонома» (Шарафномаи шоҳий) асарини 1596 йил нари-берисида ёзиб тамомлаган. 1563 йилда Шаҳрисабзнинг Абдуллахон томонидан эгалланиши китобда бироз муболаға билан таъриф қилинади.

Шаҳрисабзнинг шу йилги фатҳи талқинида бир муҳим чизгини англаб олдим. Шаҳрисабз бу сафар Абдуллахон томонидан ўз яқинларидан бири Хисрав султонга берилади. Муаррих шу ўринда Абдуллахон томонидан Хисрав султонга Шаҳрисабзни идора этиш бўйича маслаҳатлар беради ва «ҳақиқат билан ҳукмронлик қил, кучли ва кучсизни адолат тутамида баробар тут, ҳамиша зулму жабр байроғини синдир», деб айтган тайинловини келтириб ўтади. Ҳофиз Таниш Бухорий шу воқеани баён қилар экан, Оқсарой деворида битилган «Подшоҳлар сўзи – сўзлар подшоҳидир», ҳикматини тилга олади. Ажабо, мен билган, мутолаа қилган манбалар орасида бу биринчи ҳол бўлса керак, бирон-бир муаллифда (бунда мозий мусаннифларини кўзда тутаётирман) Оқсарой ёзувларидан намуна келтирилганини кузатмагандим. Ҳофиз Таниш Бухорий, бундан чиқади, Шаҳрисабз ва унинг обидаларини синчиклаб ўрганган.

XVI асрнинг иккинчи ярми бошларида Шаҳрисабз кўп азият чекади. Муаррих қавлига

кўра, 1567 йилнинг декабрида шаҳар ҳоқими Хисрав султон овга кетганида, Самарқандда ҳукм суриб турган Абулхайр султон Шаҳрисабз-ни эгаллаб олади ва талон-тарож қилади. Ўша пайтда мулкгирлик шу қадар газак отадики, орадан бир йил ўтар-ўтмас, яна «Тошкент султонлари ва Самарқанд хоқонлари сон-саноксиз жамият билан мазкур йилнинг ражаб ойида (1568, январь-февраль) Шаҳрисабзни забт қилиш учун ҳусумат туғини кўтардилар».

Шайбонийзодаларнинг ўзаро майда курашларида катта талафотлар кўрилар эди. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг ҳикоя қилишича, Шаҳрисабзни Абулхайр султон қалъага кириб, мустаҳкамланиб олган вақтида бир гуруҳ довюраклари Абдуллахонга «хандоқ сувидан сузиб ўтиб, бу қалъанинг бурж ва деворларини йиқитамиз», дейдилар. Абдуллахон Шаҳрисабз ҳисори бурж ва деворларини бузишга рози бўлмайди ва «умид шулки, оқибатни ўйламовчилар охири ўз қилганидан пушаймон бўладилар», дейди. Шаҳрисабзни эгаллаш учун Самарқанддан келган Шайбонийзодалардан Гадойхон, Султон Саъидхон, Худойберди султон, Абулхайр султон ва бошқалар Абдуллахон ва унинг қўйган ҳоқими Хисрав султонга қарши тиш-тирноғи билан курашадилар. Абдуллахон кучлари ёғийларни Шаҳрисабз қалъасидан қувиб чиқарадилар. Лекин душманлар ҳам анойи бўлмаган. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг ёзишича, «душман сипоҳи иккинчи марта ҳаммаси бирданига юзларини қўрғон томон қаратдилар ва шай-

тон тоифасидек юқори оламга қасд қилдилар. Хусумат қўлини очиб, оёқларни кўнгира ва девор тепасига қўйдилар. Қўрғон аҳли қаттиқ тиришиб, мардона ва паҳлавонона жанг қилсалар ҳам фойда бермади».

Шаҳрисабз учун бўлган шу жангда Хисрав султон ҳалок бўлади. Самарқанд хоқонлари – келиб чиқиши Шайбонийлардан бўлган бир тўда мулкгирлар, кўрамизки, Шаҳрисабз ҳисори-қалъа деворларига чиқиб, қаср бурама зиналаридан кўтарилиб, «юқори оламга қасд қиладилар». Юқори олам – Оқсарой эди. Улар қасрнинг баланд қаватларида туриб, камон билан ҳимоячиларни қийратганлар. Бу ерда бир ишора борки, Ҳофиз Таниш Бухорий бу ҳақда умумий йўсинли қилиб шундай дейди: «ер юзида биронта ҳашамат саройи бошини осмонга кўтармаганки, фано зилзиласидан бузилмаган бўлсин». Бу сўзлар тилсими, сеҳрли бўлиб туюлади менга. Шаҳрисабзни 1568 йил бошида босқин қилганлар иккинчи ҳужум вақтида қалъа мудофаасига – деворларга ҳам, «юқори олам» – Оқсаройга ҳам жиддий талафот етказганлар. Йўқса, муаррих бунчалик куйинчаклик билан тушкун хулосани айтмаган бўларди. Абдуллахон ва унинг ишончли ҳокими Хисрав султон, кўрамизки, бу жангда Шаҳрисабз ҳимоячиси сифатида намоён бўладилар. Хисрав султон мудофаа жангида асир тушиб, қатл этилади.

Шаҳрисабз мулклари бир муддат қўлдан чиқиб, унда ёғийлар қолдирган Фақир султон

Ҳисорий ҳукм суради. Абдуллахон 1569 йилнинг апрель-май ойларида Шаҳрисабз интиқоми учун отланади. Фақир султон бу юришга тоб бера олмай Ҳисорга қочиб қолади. Муаррих бу ҳақда «ул ҳазрат (Абдуллахон – П.Р.) Шаҳрисабз томон юзланди. Қалъа атрофиға қўнгандан сўнг, **унинг бузилаган қалъасини тузатишга буюрди**», деб ёзади.

Олдинроқда қалъа девори ва Оқсаройнинг шикаст топиши (чамамда, кошинларнинг қўпорилиши, айвонларга зарар етиши) ҳақида фараз қилгандим, янглишмаган эканман. Шаҳрисабз қалъа деворлари жуда мустаҳкам бўлган, юз берган тўқнашувлар шунчалик қаттиқ бўлганки, бунда фақат жонлар эмас, кошоналар ҳам жабр кўрган. Абдуллахон бу ўринда **тиклавчи** бўлиб гавдаланаётир. Бузғунчилар Самарқанд хоқонлари – келиб чиқиши Шайбонийзодалар эди. Нима бўлганда ҳам, оқни оққа, қорани қорага ажратиш, хайрли ва бад ишларни орадан аерлар кечган бўлса-да, ўз ўрнига қўйиш инсофдан бўлади.

«Абдуллонома»да Самарқанд ҳақида ҳам маълумотлар жам этилган. Аввалги фаслларда Абдуллахон ҳукмронлиги даврида Самарқанднинг хароба ҳолга келгани ҳақида фикр қилгандим, «қораловчи» манбалар асосида билвосита сўз юритгандим. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг шаҳодати бунинг тескариси. Малеҳо Самарқандий ҳам, Ҳофиз Таниш Бухорий ҳам ўз асарларини қачонлардир бир кун муқояса қилиш, ё у-ё бу томоннинг тарафини олиш

учун ёзмаганлар. Гап қайси мусаннифнинг воқеликка қандай муносабатда бўлишида. Ҳофиз Таниш Бухорий Абдуллахонни улуғлаш, пировардида, воқеликни тўғри баҳолашга интиланган. У 1586–1587 йиллар воқеа-ҳодисаларини тасвир қиларкан, Самарқанд тўғрисида, «ҳозир давлатлари кундан-кунга зиёда бўлаётган ул Ҳазратнинг (Абдуллахон – П.Р.) замонида, яъни ҳижрий тўққиз юз тўқсон бешинчи (1586–1587) йилда унинг (Самарқанднинг – П.Р.) маъмурлиги ниҳоятда ортди. У вилоятда буюк Амир ва унинг авлодларидан (Амир Темур ва Темурийлар – П.Р.) қолган ҳамма бузилган ва вайроналикка юз қўйган иморатларни Абдуллахон тузатишга буйруқ берди. Садр ул-аном жаноб Қўлбобо кўкалтош уни тузатиш ва қуришда тиришқоқлик кўрсатмоқдалар», дейди. Тузатиш ва қуриш ишлари муаррих ушбу сатрларни ёзган 1586–1587 йилларда ҳам давом этганлиги хайрихоҳлик руҳи билан таъкидланган.

Эътиборингизга, муҳтарам китобхон, Абдуллахон ва унинг меъморий обидаларни бузганлиги ҳамда унга зид бўлган тарихий манба гувоҳлигини ҳавола қилдим. Абдуллахоннинг обидаларни бузиши тўғрисида нақллар бўлганидек, тузиши хусусида ҳам жим ўтилмаган. Самарқанд ва Шаҳрисабз иморатлари гишталари Бухорога ташиб кетилганлиги кейинги давр манбаларида жўр бўлиб айтилади. Улар маълум ва ортиқ турлаш ҳожат эмас. Билмаганларни билиш эса фарз. Билмай туриб,

ўзгалар айтган ҳукмларни тўтиқушдек та-
крорлаш хосиятсиз машғулот. Абдуллахонни
улуғлаш ҳатто Амир Темур ҳазратлари син-
гари «соҳибқирон» деб аташ ҳоллари бўлган.
Унинг «минг бир иморат, кўприк, сардоба,
йўл, работлар» қурдиргани ҳақида афсоналар
тўқилган. Сомон ғарамидан буғдой донасини
топмоқ – дононинг иши. Тарих шундай фикр-
лар, қарашлар, нақллар ғарами.

«Шарафномаи шоҳий»ни мутолаа қилароқ,
Абдуллахон (1533–1598) ва унинг Шаҳрисабз
учун олиб борган курашлари, бу вақтда юз
берган қамаллар ҳақида маълум тасаввурга
эга бўлиш имкони туғилади. Бир нарсага амин
бўлдимки, Абдуллахоннинг ўзи ҳам қамал қил-
ган, Шаҳрисабз қалъаси сув хандақини бир
сафар шох-шабба билан тўлдириб, мудофаа-
ни синдирган. У ҳар сафар кўп сонли Шайбо-
нийзодалар билан ҳар бир мавзе учун талаш-
ган, уларнинг қаршилигини куч билан қай-
тарган. Шаҳрисабзни, унинг улуғ иморатлари-
ни Самарқанддан, Тошкентдан босиб келган
жангари қариндош-уруғидан ҳимоя қилишга
кўп куч сарфлаган. Оқсарой ва қалъа девор-
ларининг шикаст топиши, шундай хулосага
келдимки, Абдуллахондан, кўпроқ Абулхайр
сингари талончи Шайбоний султонлар кирди-
корлари билан боғлиқ. Нега энди, «Абдуллоно-
ма» асарига, муаррихнинг бу ҳақда юқорида
келтирганим сўзларига эътибор қилинмас-
лиги керак? Талончи уруғ-аймоғининг касри
Абдуллахонга урган, деган қарорда тўхтадим.

Бу Абдуллахонга ён босиш ёки уни ёқлаш, деганим эмас. Ҳофиз Таниш Бухорий 1568 йилда Абулхайр султон билан бўлган жангда қалъа девори ва Оқсаройнинг айрим жойлари бузилганлигига шама қилган. Оқсаройга етган зарар, Абулхайр султон сипоҳийлари топтаган гумбаз, қуббаларнинг сирли кошинлари кўчган, қисман рахна тушган жойлар бўлганлиги эҳтимол. Бу кейинчалик тўқилган нақлларда биратўла Абдуллахон бўйнига юклана бошлаган. Ҳарнечук, Оқсарой деворлари, пештоқ, гумбази қулаш, нураш касофатларидан ҳоли бўлганки, шу важдан Ҳофиз Таниш Бухорий, 1569 йилда Абдуллахоннинг биргина бузилган қалъа деворларини тузатишга амр қилганлигини айтиб ўтади.

Оқсарой мозийда олис йўл босди. Унинг йўли шонли ва шавкатли бўлганидек, гурбатли ва маҳзун, мунгли бўлганлигини унутиб бўладими? Сулоалар жанги, бошбошдоқлик, нафс, ўзибўларчилик, энг ёмони, парчаланиш, марказлашган, кучли давлатни хомталаш қилиш, бўлакларга бўлиб идора қилиш, торфёзлик, калтабинлик, келажакни, халқни, миллатни ўйламаслик, тамаддунни ҳурмат қилмаслик иллатлари моддий неъматлар офати ҳам бўлганлигида эди. Оқсарой сулоалар ва бир ҳукмрон уруғнинг ўзаро қарама-қаршиликлари, бирикмаслиги жабрини чекди. Охир-оқибатда, ички ишларга Россия империяси аралашди ва ҳарбий кучлар билан элни, элнинг фурури – тамаддун қуббаси бўлган Оқсаройни

емирди. Қолганини мустабид советлар истибодди охирига етказди – 1920 йил 24 декабрда бошланган советларга қарши халқ қуроли исёнини қонга ботириш чоғида гўё маёқдек кўзга ташланиб турган Оқсаройга ёпирилиб ҳужум қиладилар. Бенбин каби касофатлар замбаракдан унинг муаззам, кўркам танасига аямасдан ўқ узадилар.

Оқсарой ўз умрида Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларини, у Зотнинг ҳарамлари ва яқинларини, Шоҳрух Мирзони, Улуғбек Мирзони ўз бағрига олган улуғвор кошона сифатида шуҳрат қозонган эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Оқсаройда ҳаётининг танг кунларида бир неча вақт турган эди. Мен ўзимдан қўшимча қилиб, Оқсаройни 1465–1469 йиллар ичида Алишер Навоий ҳазратлари ҳам томоша қилган, дегим келади. Шу йилларда Самарқандда истиқомат қилган буюк шоир «Хамса» достонининг «Сабъан сайёр»ида Кешни, унинг муҳташам саройини тасвирлаган.

Шайбонийзодалар, кенагас Валлабийлар... Кўплар келиб кетди. Оқсарой Амир Темур ҳазратлари ният қилганидек, нисбату даражасидан қатъи назар, бегу хонларга бошпана, ҳокимликнинг маъмурий-бошқарув биноси вазифасини адо этиб келди. Бу XX аср бошларида ҳам шундай эди. Муаррих Мирзо Салимбек «Тарихи Салимий» номли китобида 1913 йилда Бухоронинг сўнгги ҳукмдори Саййид Амир Олимхоннинг Оқсаройга қилган ташрифини ёзиб, тарихда қолдирган эди. Мирзо Салимбек

бу ҳақда «У Шаҳрисабзга келди ва саодатли Амир Темур Кўрагоннинг (Аллоҳ таоло унинг қабрини нурга тўлдирсин ва охиратини обод қилсин) қароргоҳи Оқсаройни кўздан кечирди», дейди мамнуният билан. Саййид Амир Олимхоннинг Оқсарой ташрифи улуғ меъморчилик кошонасига сўнгги эҳтиром бўлган эди. Орадан етти йил кечиб (1920), Қизил салтанат ҳукмронлиги бошланди ва пролеткульт тарихий тамаддунга қарши жазавага тушиб, но-дир асарлар билан бир қаторда, муҳташам саройларга, қасрларга, масжиду мадрасаларга ўт қўя бошлади.

74 йил оғир оқибатлар қолдирди. Шаҳрисабз ҳисоридан эндиликда из ҳам қолмади. Оқсарой меъморий мажмуаси узоқ вақтлар катта-кичик салтанатлар чорраҳасига айланиб қолган эди. Пештоқ ёнида тикланган ўрда ҳам қамоқхонага айлантирилган, кейин эса бузиб ташланган, фақат қўш чўққидек бўлиб, пештоқнинг икки ён қаноти сақланиб қолган эди. Бугунги авлодларга мумтоз меъморий меросдан – салобатли, ҳашаматли Оқсаройдан шу насиб этди.

* * *

Ватанимиз мустақиллигидан фахр туймай бўладими? У бизни олис аجدодларимиз билан юзма-юз қилди, яқинлаштирди, қадриятларни тиклади. Тарихимизга битмас-туганмас муҳаббат, ҳурмат уйғотди. Улуғ арбобларни, алломаларни, шоиру адибларни, маънавияти-

мизни мукаммал қайтарди. Тарихий шахслар, ижодкорлар ардоқланди, шаҳарлар озодлик насимидан зийнатланди, жаҳоншумуллигини тиклашга муяссар бўлди. 2500, 2700 йиллиги жаҳонга доврўқ солиб нишонланган шаҳарларимиз озми? Шаҳарларга, диёримизга кўрк бериб турган меъморий мажмуаларнинг таъмир этилиши (қайта қурилиши) ҳайрат ва ибрат рамзидир.

Шаҳрисабзнинг 2700 йиллигига бағишланган тантанали маросимда (2002 йил 1 ноябрь) Республикамиз Президенти Ислоҳ Каримов Шаҳрисабз меъморий обидалари ҳақида шундай сўзларни таъкидлаб айтган эдилар:

«Мана шу заминда қад кўтарган, етти иқлимга маълум ва машҳур Оқсарой, Дор ус-саодат, Дор ут-тиловат, Кўкғумбаз каби муҳташам обидалар ва бошқа бетакрор меъморий ёдгорликлар, шу тупроқдан топилган ноёб осори-атиқалар бу ҳақиқатни яққол тасдиқлайди».

Шаҳрисабз қиёфасини бугун таниш қийин. Шаҳар кўксини меҳр-ла ростлаб, ялангтўш паҳлавон янглиғ оламга мағрур боқиб турибди. Оқсарой олдида Амир Темур ҳазратлари юртга, элга тасанно айтиб, бугуннинг бахтиёр авлодларига, «келажакка шаҳдам одимлайверинг», деяётгандек, оқ фотиҳа тилаётгандек. Ортда эса Оқсарой «Элим бор, посбоним бор, озод Ватаним бор, тақдиримдан, бахтимдан мамнунман», деб такрор-такрор айтаётгандек...

ХОТИМА

ёхуд Оқсаройнинг иккинчи умри

Мустақиллик йилларида диёримизнинг шаҳар ва қишлоқлари сингари, жавоҳир Шаҳрисабз беқиёс даражада кўркамлик ва бағрикенглик касб этди. Бу табаррук мавзегача қадимдан улуғлар назари тушган. «Илм ва адаб қуббаси» нисбаси билан донг чиқарган Кешнинг доврўғи ҳар қачонгидан кўра, бугун баралла таралмоқда. Шаҳрисабз қиёфасига киритилаётган олижаноб таҳрирлар унга замонавийлик руҳи билан бирга, ўзига хослик хусусиятларини бахшида этмоқда. Оқсарой ва унга туташ майдонлар бир вақтлар баҳайбат ҳисор эгаллаб турган ҳудуддан каттароқ доирада обод қилинмоқда. Замонавий шаҳарсозлик қадим меъморчилигимизнинг энг яхши анъаналарини изчилик билан давом эттираётир. Бундай бағрикенглик, орасталик, бўстонлик доимо орзу бўлиб келган. Оқсарой ва Соҳибқирон Амир Темур ҳайкали мумтозлик ва уйғунликнинг энг ноёб намунасидир. Эътибор қилган киши, ёинки сайёҳ, бундан теран маъно туюди. Шаҳарда, Оқсарой теграсида обод этилаётган 82 га. майдон, яратилаётган сайлгоҳ, боғ-роғ манзараси беназир бўлади.

Шаҳрисабзга ҳар сафар йўл олсам, табаррук ва муқаддас Зиёратгоҳга бораётгандек сезаман ўзимни. Шаҳарнинг таровати, қадимдан келаётган таъриф-тавсифи унинг бошқачалигини, тупроғига авайлаб қадам босиш кераклигини уқтириб тургандек бўлаверади.

Шаҳрисабзнинг ҳар қарич тупроғида тарих яширин, тамаддун кўмилиб ётир. Бу ҳақда ҳали кўп ёзилади, ҳўб ёзилади. Оқсаройнинг қиссаси нечоғлик фузун ва маҳзун бўлганидек, унинг бутуни ва эртаси шунчалик ойдин ва шарафлидир. Қаранг-а, 1913 йилдан кейин олиймақом илтифотлардан четда қолиб кетган Шаҳрисабз ва Оқсаройга мустақиллик йилларида кўрсатилган эҳтиром унинг қаддини қанчалар сарбаланд қилмади, ахир!

Шаҳрисабзга, Оқсаройга улуғ назарларнинг тушиши, шубҳасиз, Соҳибқирон Амир Темур бобомиз шаъни туфайлидир. Улуғ бобомиз ардоққа мушарраф этилдими, у буюк Зотнинг исми шарифи билан боғланадиган каттадир-кичикдир осори-атиқа эҳтиромга чулғаниши табиий бир ҳол. Бундай ҳолни ўтмишдан, мустабид тузумдан кутиб бўлармиди? Йўқ, асло. Амир Темур ҳазратларига, Оқсаройга, меъморий мажмуаларга берилаётган тенги йўқ эътибор ўзбек халқимизга, миллатимизга, унинг даҳоси ва закосига бўлган эҳтиромнинг олий кўринишидир.

Оқсарой мустақиллик йилларида чинакамига иккинчи умрини яшамокда. Бизга қадар сақланиб қолган обида вужудини шу туришида эҳтиётлаш чоралари кўрилган. Бу олқишга лойиқ. Шуларни идрок қилароқ, бир таклиф хаёлимда кўпдан етилиб келганлигини айтишни лозим топдим. Бугун Ўзбекистон Республикаси қудрати жаҳонга маълум. X-XV асрларга оид ўта хароба ёдгорликларни қайта қуриш

– таъмирлашда эришилган тажриба, малакага Шарқ ҳавас билан қарайди. Ўйлаб қоламан, Оқсаройнинг икки гулдаста минорали қисмини кўтариш ва пештоқни тиклаш, гумбазни ўрнаштириш мутлақо мумкин. Бу, табиийки, машаққатли меҳнат, аммо ўзини оқлайдиган шукуҳ, жасорат, ҳиммат бўлур эди. Шундай бўлишига ишонгим келади. Маънавиятга, ўтмиш тамаддунининг шоҳ асарларига бўлган меҳр ва сарфланган маблағ сира-сира зое кетмайди.

Оқсарой... Ўз номи билан эзгуликка йўғрилган, олижаноб, бағрикенг кошона. Унга нигоҳ соладиганлар, битиклари мағзини чақадиганлар оқкўнгил кишилар бўлади. Оқкўнгил инсонлардан эса, ҳамиша яхшилик кутиш тажрибаларда кўп кузатилган. Оқсаройга келадиганлар, юртдошимми ёхуд сайёҳми оқ-кўнгил бўлишларини, буюк меъморий санъат асарини ҳайрат ва завқ ила томоша қилишларини, халқимиз қудратига қойил қолишларини абадий истак, деб биламан.

*24 май – 20 июль, 2015 йил,
Қарши – Шаҳрисабз – Қарши.*

АДАБИЁТЛАР

Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т., «Маънавият», 2008.

Ислом Каримов. «У кунларни ҳеч қачон нутумайман...» Шаҳрисабзнинг 2700 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқ. 2002 йил 1 ноябрь. Қаранг: Ислом Каримов. Избранный нами путь – это путь демократического развития и сотрудничества с прогрессивным миром. Т. II., – Т., «Ўзбекистон», 2003.

Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. – Т., «Фан», 1969.

Академик В.В. Бартольд. Сочинения, ч. 2, – М., «Наука», 1963.

Академик В.В. Бартольд. Сочинения, ч. 2, – М., «Наука», 1964.

Академик В.В. Бартольд. Сочинения, ч. 3, – М., «Наука», 1965.

Академик В.В. Бартольд. Сочинения, ч. 4, – М., «Наука», 1966.

Академик В.В. Бартольд. Сочинения, ч. 7, – М., «Наука», 1971.

Академик В.В. Бартольд. Сочинения, ч. 8, – М., «Наука», 1973.

Амир Темурга армуғон. 660 йил. – Қарши, «Насаф», 1966.

Амир Темур ва Темурийларнинг жаҳон маданиятида тутган ўрни. Илмий-назарий конференция материаллари. – Т., 2006.

Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида. – Т., 1996.

А. Чариев, М. Ачилов. Кашкадарьинская область, – Т., 1974.

Абдурахман-и Тали. История Абулфейз-хана. – Т., 1959.

Г.Я. Дресвянская, С.Б. Лунина, Х.С. Султанов, З.И. Усманова. – Шахрисябз, ч. 1-2, – Т., 1993.

Г. Пугаченкова. Термез. Шахрисябз. Хива. – М., 1976.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. –Т., «Шарқ», 2002.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 1960.

Ибн ал-Асир. Ал –камил фи-т-тарих. –Т., 2006.

Л.Ю. Маньковская. Қашқадарё воҳасининг архитектура ёдгорликлари (Йўл кўрсаткич). – Т., 1979.

Мирза Абдулазим Самий. Тарихи салатини Мангития. – М., 1962.

Мир Муҳаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме. – Т., 1957.

Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-тавориhi Муиний. – Т., 2011.

Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. Мусаххир ал-билод. – Т., 2009.

Муҳаммад Ҳакимхон Тўра. Мунтахаб ат-тавориhi. – Т., 2010.

Мирза Муҳаммад Ҳайдар. Тарихи Рашиди. – Т., 1996.

Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. – Т., 1989.

Мирза Салимбек. Тарих-и Салими. – Т., 2009.

Низомиддин Шомий. Зафарнома. – Т., 1996.

Нарзулла Аҳмедов. Амир Темур. Ривоят ва ҳақиқат. – Т., 1996.

Оқсарой. – Т., 1976.

Поён Равшанов. Қашқадарё: истиқлол ара-
фасида (1986–1989). – Т., 2003.

Поён Равшанов. Адабий саҳифалар. – Т.,
1985.

Поён Равшанов. Шаҳрисабз тарихи. – Т.,
«Янги аср авлоди», 2011,

Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир
Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406
йиллар), – Т., 2010.

С. Захаров, Н. Ҳикматов. Шаҳрисабз. – Т., 1979.

Темур ва Улуғбек даври тарихи. – Т., 1996.

Тўра Нафасов. Қашқадарё қишлоқномаси. –
Т., 2009.

Улуғ ўзбек шоири. Мақолалар тўплами. –Т.,
1948.

Херман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр
тарихи. – Т., 1990.

Хильда Хукхэм. Етти иқлим султони.– Т.,
1999.

Шаҳрисабз. Минг йиллар мероси. – Т., «Шарқ»,
2002.

Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. – Т.,
«Шарқ», 1997.

Қадимги Кеш – Шаҳрисабз тарихидан лавҳа-
лар. – Т., «Шарқ», 1998.

Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий.
Абдуллонома (Шарафномаи шоҳий), 1-2 жилд-
лар, – Т., «Фан», 1966, 1969.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
Оқсарой меҳригиёси	6
Қадим ва хайрли ном	16
Оқсаройгача бўлган ўн йил	25
Захира идора саройи	50
...Тарҳи тоза бўлғай	73
Кошона таровати	84
Тиниқ ва ғуборли нисбатлар	101
«Оқсарой»нинг талқини	112
Амир Темур Оқсаройда яшаганми ёхуд Олиймақом ташрифлар.....	116
Оқсарой шонлари ва мунглари	126
Абдуллахон ва Оқсарой	153
Хотима ёхуд Оқсаройнинг иккинчи умри.....	164
Адабиётлар	167

Тарихий-оммабол нашр

ПОЁН РАВШАНОВ

ОҚСАРОЙ ТАРИХИ

Муҳаррир
Гавҳар МИРЗАЕВА

Бадий муҳаррир
Уйғун СОЛИҲОВ

Мусахҳиҳ
Мадина МАҲМУДОВА

Техник муҳаррир
Сурайё АҲМЕДОВА

Компьютерда саҳифаловчи
Дилдора ЖЎРАБЕКОВА

Лицензия рақами: АІ № 252, 2014 йил 02.10 да берилган.

Босишга 27.01.2016 й.да рухсат этилди.

Бичими 84x108 1\32.

Босма тобоғи 5,37. Шартли босма тобоғи 9,03.

Гарнитура «Bookman Old Style». Офсет қоғози.

Адади 2000 нусха. Буюртма 30.

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди ва чоп этилди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 129-09-69, 129-09-71.

Маркетинг бўлими – 128-78-43. факс – 273-00-14;

e-mail: yangiasravlodi@mail.ru